

પ્રકરણ-૩

સંશોધક,

લોકસાહિત્યના

અને

સંશોધક

પ્રકરણ - ૩

મેધાણી : લોકસાહિત્યના સંશોધક, સંગ્રાહક અને સંપાદક

મેધાણીભાઈએ લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનની શરૂઆત ઈ.સ. ૧૯૨૨માં કરી હતી. "સો રાબૂ" સાપ્તાહિકમાં એમની ચાર કથાઓ "ચાંપરાજવંશી", "ભોળો કાલ્યાણ", "આહીરની ઉદારતા", અને "પ્રબળ પરિણામ" પ્રગટ થઈ. એ જ વર્ષે એમનું લોકસાહિત્ય-વિષયક સૌ પ્રથમ પુસ્તક "ડોશીમાની વાતો" પ્રસિધ્ધ થયું. લોકકથાને રજૂ કરતા આ પુસ્તક ઉપર બંગાળી લોકસાહિત્યની વિશેષ અસર રહેલી છે. મેધાણીભાઈની લોકસાહિત્ય વિશેની વિભાવનાના પડતરમાં બંગાળી લોકસાહિત્ય અને લોકસાહિત્યના વિવેચનગ્રંથોનો પ્રભાવ ધણો છે.

ઈ.સ. ૧૯૨૦માં મેધાણીભાઈને દિનેશચંદ્ર સેનનું 'The Folk Literature of Bengal' હાથ લાગ્યું. આ પુસ્તકે એમને લોકસાહિત્યનો રાજમાર્ગ ભળાવી દીધો, એ શ્રેય પણ જેવું તેવું ન કહેવાય.

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં મેધાણીભાઈએ ગણનાપાત્ર કામ કર્યું છે. એમની આ પ્રકારની કામગીરીના મુખ્યત્વે બે પાસા છે : (૧) સંશોધન અને (૨) સંપાદન. પ્રસ્તુત પ્રકરણના શીર્ષકમાં નિર્દેશેલ સંજ્ઞાને, આ સંદર્ભે ચર્ચવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે. ગુજરાતી સિવાય અન્ય ભાષિની ભાષામાં થયેલી આ પ્રકારની કામગીરીનો આછો ખ્યાલ મેળવી, ગુજરાતીમાં મેધાણીભાઈ પૂર્વે શી કામગીરી થઈ છે તેનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપીને, મેધાણીભાઈના કાર્યને મૂલવવાનો આશય રાખ્યો છે.

આપણે ત્યાં સંશોધક, સંગ્રાહક અને સંપાદક સંજ્ઞા વિશેની જે વિભાવના પ્રચલિત છે તેનો નિર્દેશ કરીને, લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ સંજ્ઞાની વિભાવના અને તે દ્વારા અપેક્ષિત વિશિષ્ટ પ્રકારની કાર્યપદ્ધતિની ચર્ચા-વિચારણા હવે પછીના પૃષ્ઠોમાં કરી છે.

સંશોધક, સંગ્રાહક અને સંપાદક સંજ્ઞાની અર્થ સ્થાપના

સંશોધક (Research Scholar) તો પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રીનું નિરીક્ષણ-પૃથક્કરણ કરીને તેના સત્યને પામવા માટે મથે છે. તે નવી ને નવી સામગ્રી ખોજતો જ રહે છે. વધુ કડાકૂટનું કામ સંશોધક કરતો હોય છે. તેણે સત્યને પામવા માટે મથામણ કરવાની હોય છે. આમ કરવા જતાં કદાચ જિંદગી પૂરી પણ થઈ જાય, એટલો તો એનો વિસ્તૃત વ્યાપ છે. સંશોધકે તુલનાત્મક દૃષ્ટિ રાખીને સંશોધન કરવાનું હોય છે. આજકાલ સંશોધક શબ્દ બનરુ અને ખૂબ સસ્તો થઈ પડ્યો છે, પણ તેણે અસિધારાવ્રત પાળવાનું હોય છે. "રંગ છે બારોટા"ની લોકકથાઓ અને "રઠિયાળી રાત"ની લોકગીતો એ મેધાણીભાઈના લોકસાહિત્ય-સંશોધનની પુસ્તકો ગણાય.

સંગ્રાહક (Collector) એટલે એક સ્થિત કરનાર; જેવું મળે તેવું સ્વીકારી સંધરનાર. સંગ્રાહક જે કંઈ સામગ્રી મળે, તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું માંડણછાંડણ કરતો નથી. તેને કોઈ વિવેકબુદ્ધિ વાપરવાનો હક કે અધિકાર નથી. મેધાણીભાઈના "સોરઠી સતવાણી"માં સંગ્રાહક તરીકેની કામગીરી બેવા મળે છે. એમાં કૃતિની નીચે લેખકની નામો પણ મૂકેલા છે. આ પ્રકારની કૃતિ લોકસાહિત્ય બને કે કેમ તેની ચિંતામાં તેઓ પડ્યા નથી.

સંપાદક (Editor) પોતાની વિવેકબુદ્ધિ વાપરીને કૃતિને પ્રગટ કરવાનું આયોજન કરે છે. સંપાદક સામગ્રીને રજૂ કરે છે, પણ પુરોગામીઓએ એ કંઈ તદ્-વિષયક કામ કર્યું હોય તો તેની નિદેશ કરી, શક્ય હોય તેટલા પાઠભેદ પણ બતાવે છે. લોકસાહિત્યના સંપાદકને પાઠનિર્ણયની કામગીરી બંધવવાની હોતી નથી, કારણ કે એમાં બધા જ પાઠ સાચા અને અધિકૃત હોય છે. મેધાણીભાઈએ

"રઠિયાળી રાત"માં સંપાદક તરીકે કામગીરી બનવી છે. લોકગીતોની બાબતમાં તેમણે કેટલાક પાઠલેદો પાઠટીપમાં આપ્યા છે; એટલું જ નહિ, કેટલાક તળપદા કે ઓછા અણીતા શબ્દોના અર્થો પણ નોંધ્યા છે. તે ઉપરાંત ગીતોના પ્રારંભમાં પૂર્વભૂમિકા પણ મૂકી છે. આમ, અસિબત સાહિત્યના સંપાદક કરતાં લોકસાહિત્યના સંપાદકની કામગીરી નિરાળી હોય છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. મેઘાણીભાઈમાં સંશોધક, સંગ્રાહક અને સંપાદક - એમ ત્રિવિધ પ્રતિભાનો સમન્વય થયેલો છે તે એમની કૃતિઓ તપાસતાં પ્રતીત થાય છે.

અન્ય ભગિની ભાષામાં લોકસાહિત્યનું ખેડાણ

બંગાળીમાં લોકસાહિત્યનું સંશોધન-સંપાદન ઇ.સ. ૧૮૫૦માં પ્રારંભાયું હતું. બંગાળી લોકકથાનું સંપાદન સૌ પ્રથમ રેવરન્ડ લાલ-વિહારી ડે (ઇ.સ. ૧૮૨૪-૧૮૯૪) એ કર્યું. એમણે સંગૃહીત કરેલી લોક-કથામાંની કેટલીક કથાઓનું 'Folk Tales of Bengal' અને 'Govind Samanta or The History Of Bengal Rajput' નામના સંગ્રહોમાં રૂપાંતર કર્યું છે. બંગાળી લોકસાહિત્યમાં બીજા અગ્રણી સંપાદક તરીકે દક્ષિણારંજન મિત્રમજમુદાર (ઇ.સ. ૧૮૭૭-૧૯૫૭) વિશેષ અણીતા છે. એમણે બંગાળના ગ્રામ-વિસ્તારમાંથી લોકકથાઓ એકત્રિત કરી હતી, અને એમને એમના મૂળ સ્વરૂપમાં બંગાળી ભાષામાં પ્રગટ કરી છે. એમના બે ગ્રંથો - (૧) 'Thakurmar Jhuli' (Basket of Grandma) અને (૨) 'Thakurdadar Jhuli' (Basket of Grandpa) આ વિષયમાં "ક્લાસિક" ગણાયા છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પણ બંગાળી લોકકથાઓ અને તેમની સાથે સંલગ્ન બાબતો વિશે અવાંચીન બંગાળનું ધ્યાન દોર્યું છે. ડૉ. એસ. સી. સેને પૂર્વ બંગાળમાંથી લોકકથાઓ અને બેલેડ ભેગા કર્યાં છે, જે 'Eastern Bengal Ballads' નામથી ચાર ભાગમાં ગ્રંથસ્થ થયાં છે. આ સિવાય ડૉ. આશુતોષ ભટ્ટાચાર્ય, ડૉ. નિર્મલેન્દુ ભોમિક,

ડો. તુષાર ચટ્ટોપાધ્યાય, ડો. દુલાલ ચૌધરી અને શ્રી શંકર ધોષ જેવા લોકસાહિત્ય-સંપાદકોએ બંગાળી લોકસાહિત્યમાં મૂલ્યવાન ખેડાણ કર્યું છે.

પંબળી ભાષામાં દેવેન્દ્ર સત્યાપીએ બનપદી લોકગીતો એકઠાં કરીને લોકરંગને બળવી રાખવાનું નોંધપાત્ર કામ કર્યું છે. એમણે એકઠાં કરેલાં લોકગીતો તળપદી ભાષાની બેમ અને લોકજીવનના રંગોને કારણે અનેરી ભાત પાડે છે.

હિન્દી ભાષામાં પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠી, ડો. કૃષ્ણદેવ ઉપાધ્યાય, ડો. સત્યેન્દ્ર જેવા વિદ્વાનોએ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર અર્પણ કર્યું છે. ડો. સત્યેન્દ્ર જેવાએ તો ક્ષેત્રકાર્ય (Field work) કરીને મહત્વની તારણો પણ રજૂ કર્યાં છે. ડો. સાવિત્રી સરીન તથા ડૉ. વિદ્યા ચૌહાણ જેવી લેખિકાઓએ શોધનિર્ણયના રૂપમાં, પી. એચ. ડી. ની પદવી નિમિત્તે, ગણનાપાત્ર કામ કર્યું છે.

આમ, હિંદુસ્તાનની ઘણી ખરી ભાષાઓમાં જેમ લોકસાહિત્ય હતું, તેમ તેમની સંપાદન-વિવેચનની પ્રવૃત્તિ પણ શરૂ થઈ હતી. લોકસાહિત્યનું વહેણ અચિરત વહેતું જ રહે છે. તેમાં ગતિ ઓછીવત્તી હોય; તો પણ જિવાતા જીવન સાથેનો સંપર્ક એટલો તો ગાઢ અને નિકટનો હોય છે કે એને પ્રબળવનનો સાચો આલેખ કહીએ, તો તેમાં અત્યુક્તિ નથી. સમાજશાસ્ત્રની દૈષ્ટિએ પણ આવી સામગ્રીને અવલોકવી-મૂલવવી બેઈએ.

ગુજરાતીમાં મેધાણી પહેલાં લોકસાહિત્યનું ખેડાણ

ગુજરાતીમાં મેધાણીભાઈ પૂર્વે લોકસાહિત્યના સંગ્રહ, સંપાદન, વિવેચન, પ્રકાશન ક્ષેત્રે સારી એવી પ્રવૃત્તિ થઈ છે. ક્યાંક અભિનિવેશપૂર્વક જે અને જેવું મળ્યું તે એકત્ર કરી લેવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે, તો ક્યાંક

૩૫

વૈજ્ઞાનિક સ્વધિક્ષિતિએ સત્તા સંપાદનની બાંધી કારીનો અભાવ પણ પ્રતીત થાય છે. લોકસાહિત્યને જ્ઞાનકાર્ય તરીકે અપનાવીને કામ કરનારા વિદ્વાનોમાં મેઘાણીલાઈ સિવાય અન્ય કોઈ નામ નજરે ચડતું નથી, તેની પ્રતીતિ નીચેના અવલોકન પરથી થશે.

ઈ. સ. ૧૮૫૧માં મગનલાલ વખતચંદ કૃત "કથનાવલી" પ્રસિધ્ધ થઈ હતી. આ પુસ્તક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લોકસાહિત્યના ખેડાણનું આરભ-બિંદુ ગણાય. આ સંપાદનમાં નાનકડા કહેવત-સંગ્રહની ત્રણ પ્રકરણો છે. પહેલા પ્રકરણમાં એક ચરણની કહેવતો, બીજામાં બે ચરણની અને ત્રીજામાં ચાર ચરણની કહેવતો સંગ્રહેલી છે. ચાર ચરણની કહેવતનો એક નમૂનો આ પ્રમાણે છે -

"વ્યાસ બોલ્યા વાણી, ને બોખલે ખાધી ધાણી;

ઉપર ખીધું પાણી, ને પેટ બાધ્યું તાણી".^૧

ઈ. સ. ૧૮૫૬માં ફાર્બસ સાહેબે (સર એલેક્ઝાંડર ડિન્લોક ફાર્બસ) અંગ્રેજીમાં રાસમાળાના બે ભાગ આપ્યા. તેમણે ગુજરાત અને રાજસ્થાન-માંથી પ્રાપ્ત થયેલ હસ્તપ્રતો અને સરકારી દસ્તાવેજોને આધારે રાસમાળામાં ઐતિહાસિક વિગતોનું સંકલન કર્યું છે. મૂળમાં રાસમાળા ઇતિહાસ વિષયક ગ્રંથ છે. ફાર્બસ સાહેબે ગ્રંથનું શીર્ષક Rasmala અથવા The Hindu Annals of the Province of Gujarat એવું રાખ્યું છે. આ ગ્રંથમાં લોકસાહિત્યના કેટલાક અંશો પડેલા છે, તે એની મૂલ્યવત્તામાં વધારો કરે છે. ઈ. સ. ૧૮૬૬માં રાસમાળાનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રગટ થયું હતું.

ફાર્બસ સાહેબે સંગ્રહના નામકરણ વિશે લખ્યું છે, "મારો સંગ્રહ મેં જે રાસોમાંથી કરેલો છે તેઓને નામે મારા સંગ્રહનું નામ મેં "રસમાળા" રાખ્યું છે".^૨

ફાર્બસ સાહેબને સંશોધન-સંપાદનમાં પણ મુશ્કેલી પડી હતી, કેટલીક સુવિધા પણ પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે દર્શાવતી તેમણે પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે, "સોરઠની સીમા ઉપર વઢવાણ આવેલું છે. ત્યાંના રહેવાસી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ છે, તેમનો ઉપકૃત હું વિશેષ કરીને થયેલો છું.

મને ગુજરાતમાં રહ્યાને પણ દિવસ થયા નહિ એટલામાં હું સરકારી અધિકાર ઉપર હતો તેવે પ્રસંગે મારા મ્હોં આગળ એક કાગળ રજૂ કરવામાં આવ્યો, તેમાં બે ભાટની સહીઓ સાથે કટારીઓના નિશાન કાઢેલાં હતાં, તે બેઈને મારી જિજ્ઞાસા ઉદ્ધિત થઈ; પછી મેં પૂછપરછ કરવા માંડી, અને એ બતિના લોકોમાંથી જેઓનો સમાગમ કરવો બની આવ્યો તેઓનો મેં સમાગમ કર્યો. ભાટ લોકોના ભંડારની આ પ્રમાણે મને ઝાંખી થઈ એટલે, મારી જિજ્ઞાસા શમી જવાને બદલે ઊભટી વધી. જે લોકોની પાસે રાસના ભંડાર હતા, અને જે મેળવવાની મારી ઈચ્છા હતી તે લોકોને સમજાવવાને અને ભંડારના ડાબલાનો ખુલાસો કરી લેવાને^{લાટની} વાતોનું જ્ઞાન મેળવી લેવાની અગત્ય હતી, તે મેળવવા માટે કોઈ દેશી માણસના આગ્રમની મને ખરેખરી અગત્ય જણાઈ. સારા ભાગ્યે કરીને, તરત જ કવીશ્વરનું નામ મને બણ કરવામાં આવ્યું - કેમકે દલપતરામને તેમના દેશના લોકોએ એ પદ આપેલું છે. . . . . રાસ, વાતો એકઠી કરવાને, અને લેખનો ઉતારો કરી લેવાની મતલબે,^{પુા} ગુજરાતના પણ ખરા ભાગમાં ફરવાની મેં દલપતરામને ગોઠવણી કરી આપી, તોય પણ અમારા શ્રમનો બદલો મળવાને કેટલીક વાર થઈ. અજ્ઞાનતા, અદેખાઈ, અને લોભ નડવાથી અમારે ધણીક હરકતો વેઠવી પડી છે."૩

રાસમાળાના બે ભાગમાં ચાર વિભાગ છે; તેમાં ત્રણ વિભાગ ઈતિહાસ વિષયક છે, અને ચોથો વિભાગ રીતભાત, વહેમ વિશે છે. ઈ. સ. ૧૮૬૬માં દી. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામે રાસમાળાનું ગુજરાતીમાં

ભાષાંતર કર્યું. તેનું પ્રકાશન ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ કર્યું. પહેલા ભાગમાં પ્રારંભે મન:સુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી રચિત ફાર્બસ જીવનચરિત્ર મૂકેલું છે.

રાસમાળાના પહેલા ભાગના, પહેલા વિભાગમાં ૧૪ પ્રકરણ છે; તેમાં "રાજ, કર્ણ સોલંકી", "જગદેવ પરમારની વાત", "રાખેગાર" વગેરે પ્રકરણો નોંધપાત્ર છે.

"રાજકર્ણ સોલંકી" પ્રકરણમાં જસમાં ઓડણની વાત આવે છે. પાદટીપમાં પંડિત જ્ઞેષ્ટારામ સંપાદિત "જસમાં ઓડણનો રાસડો" મૂકેલો છે.

"રાજ ખેઠો ભરિ રે સભાએ, જસક આવ્યા જયવા;
સવે નારી ભણે રાજ.
રાજ રે જસમાનું રૂપ, એ રે નારી તમ ધર શોભતી;
સવે નારી ભણે રાજ". ૪

આ રાસડો અપૂર્ણ છે, કારણ કે એની માત્ર ૩૬ લીટીઓ જ પ્રાપ્ત થઈ છે. રાસમાળાના બીજા ભાગમાં પાછળથી ઉમેરેલો ડો. મનુલાલ સંપાદિત (આવૃત્તિ ત્રીજી: ૧૯૨૨) ૧૬૬ લીટીનો રાસડો મૂક્યો છે, તે પણ અપૂર્ણ છે.

"જગદેવ પરમારની વાત" પ્રકરણમાં લોકકથાની કાચી સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં પડેલી જણાય છે. તેમાં ચાવડી વીરમતી પોતાના પતિ જગદેવ પરમારને બેઈને દુહો બોલે છે,

" વાચસ વાસ ઉડાયતી, સ્તબકી આવ્યો જાથ,
ચૂડી અર્ધી જંદરૂ પડી, અર્ધી રહી મુકાં જાથ.
સુશ્વસજ્યા ઓલય શીતલ્લ દે મુજ પ્રિય સભુશ્વ,
મુજ મન સૂચ્છા આશ હ વૈયે ત્વર વિધ સુશ્વ."

સાધાતરકારે પાદટીપમાં અસલ દુહો આ પ્રમાણે ટાંખ્યો છે,

"વાયસ વાસ ઉડાવતી જાત્રો જાદુ સૂચકાં,
આવીં ચૂડી કર લગી, આવીં ગલી તડકાં.
સુસ્વ સજ્જા સીતલ મોહલ, પ્રિયુ સન્મુસ્ને લતાયે,
લાવ લામ વહીયેં કંઠરી, આસ કરી લગ આયે."^૫

"રાખેગાર" પ્રકરણમાં મુકાવેલા દુહો અને સોરઠા તત્કાલીન કંઠસ્થ લોકસાહિત્યમાંથી લેવાયા હોય તેવું લાગે છે; દા.ત.

સોરઠો - "જેસિહ દેવે જય, ધાર નગર ઠંઠો ણિયો
કપરો તે કહેવાય, ખેગાર તું ખેધો મ કર."

દુહો - "પ્રથમ પોળે પેસતા, થયો ઠવકો ને ઠેશ,
રંડાપો રાણક દેવીને (કે) સૂનો સોરઠ દેશ."^૬

રાણકદેવી ગિરનાર પર્વતને બેઠને સોરઠો બોલે છે :

"જીંયો ગઠ ગિરનાર, વાદળથી વાતું કરે,
મરતા રાખેગાર, રંડાપો રાણક દેવડી."^૭

રાસમાળાના બીજા ભાગના ત્રીજા વિભાગમાં ૧૫ પ્રકરણો છે, જેમાં મુખ્યત્વે રાજકીય ઇતિહાસની વિગતો મૂકી છે. ચોથા વિભાગમાં ૧૦ પ્રકરણો છે, જેમાં લગ્ન, હિતરક્રિયા, મરણ પછીની ગતિ વગેરે વિશે કીણી કીણી વિગતો એકત્ર કરેલી છે.

"લગ્ન" પ્રકરણમાં લગ્ન વખતે મોકલવામાં આવતી પરંપરાગત કંકોત્રીનો એક નમૂનો પણ આપ્યો છે,

"સ્વસ્તિશ્રી અમદાવાદ મહાશુભ સ્થાને પૂન્યારાધે અનેક સર્વે
શુભોપમાયોગ્ય, પરોપકારી, સર્વસદ્ગુણના નિધાન.... મહુવા બંદરથી
લી. શા. આત્મારામ સુધરદાસના જયગોપાળ વીચબે."^૮ લગ્નની વિવિધ

વિધિઓનું પણ વિગતે વર્ણન આપ્યું છે, અને હિંદુ સ્ત્રીના સ્થાન વિશે સાધાર ચર્ચા કરી છે.

"ઉત્તરક્રિયા" નામના પ્રકરણમાં મૂકેલ રાજિયાની પંક્તિઓ ગામઠી વાતાવરણના સંદર્ભમાં મૃત્યુની કરુણતા ઉપસાવે છે,

"હાય ! હાય રે! ગામગોંદરે રડારોળ થાય છે,
વોય ! રાજવી ! વોય ! વોય !"૯

વનદાહ, અગ્નિદાહ, જળદાહ અને ભૂમિદાહ એમ ચાર પ્રકારના દાહની વિગતે ચર્ચા કરી છે. સાથે અમદાવાદના દૂધેશ્વરના સ્મશાનનું ચિત્ર પણ મૂક્યું છે. મરણનો ક્રિયાળય કેટલો મોટો હોય છે તે દર્શાવતાં સૂરતથી ભવાની શંકર મંછાસમે લખેલ કૃષ્ણાક્ષરી (કાળોતરી, ચિઠ્ઠી)નો નમૂનો ટાંક્યો છે.

રાસમાળા (આવૃત્તિ ત્રીજી: ૧૬૨૨) ના આ બીજા ભાગના પરિશિષ્ટમાં "જસમા ઓડણીનો રાસડો" સંશોધક-સંપાદક ડો. મંજુલાલની ટીકા સહિત મૂક્યો છે. આ રાસડાના બે મુદ્દિત ખંડ તથા ત્રણ કંઠસ્થ રાસડાના અવશેષો ઉપરથી સંપાદકે રાસડો સંપાદિત કર્યો છે. સંપાદકે પાઠાંતરની બહુ કિંમત નથી તેમ કહીને, પાદટીપમાં પાઠાંતરો નોંધ્યા છે. આ અપૂર્ણ રાસડાની ૧૬૬ પંક્તિઓ સંપાદકે આપી છે. તેની પ્રારંભની પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે,

"જેસંગ બેઠો ભરી રે સભાય, બચક આલ્યા બચવા રે,
બચક બચો રાત્ય બે રાત્ય, (રાય રે) જેસંગને માન હીધલા.
રાબા તારી રાણીઓ બેચ, એક રે ન મળે જસમા ઓડણી;
રાબા રે જસમાનું રૂપ, એ રે નારી તમ ધર શોભતી."૧૦

આ રાસડાની જુદા જુદા પાઠ મળે છે, તે બધા એકત્ર કરી અવલોકવા બેઈએ. લોકસાહિત્યમાં બોલાતો શબ્દ કેવી રીતે કામ

કરે છે, અને તે લોકજીવનનું પ્રતિબિંબ કેવી રીતે ઝીલે છે તેની આલોચના, એ નિમિત્તે થઈ શકે.

ફાર્બસ સાહેબ જેવા પરદેશી વિદ્વાન અને અભ્યાસીને લોક-સાહિત્યમાં અઠંગ રસ હતો તેની પ્રતીતિ રાસમાળાના બે ભાગના પૃષ્ઠો તપાસતાં થયા વિના રહેતી નથી.

ગુજરાતી લોકસાહિત્યના સંપાદનમાં પારસી ભાઈઓનું પ્રદાન પણ ગણનાપાત્ર છે. ઈ. સ. ૧૮૫૮માં શોરાબજી હોરમશજી ચીકને "રમૂજ ગરબાઓની ચોપડી" નામનું સંપાદન પ્રગટ કર્યું. આ ઉપરાંત "રમૂજ ગરબાઓની નવી બીજી ચોપડી" (૧૮૬૨), "રમૂજ નવી ગરબાવળી" (આવૃત્તિ બીજી, ૧૮૮૭) અને "હિંદુઓના રાસના ગાવાની ચોપડી" (૧૮૯૪) - વગેરે ચાર સંગ્રહો નોંધપાત્ર છે.

મહીપતરામ નીલકંઠે "વનરાજ ચાવડો" નામની ઐતિહાસિક નવલકથામાં લોકગીતો સંગ્રહ્યાં છે. એમણે નાગરવાડાથી લઈ, હલકી ગણાતી કોમોના કંઠસ્થ સ્ત્રીગીતો, વાતાઓ, હાલરડા, બાળગીતો, બાળવાતા, લગ્નમરણના ગીતો ઠેર ઠેર જઈને સાંભળ્યાં અને ઐતિહાસિક પાત્રના મુખે રજૂ કર્યાં. કુંવરને ઉધાડતી વખતે ગવાતું હાલરડું નીચે પ્રમાણે છે :

"હાલો ને ગોરી રે ભાઈને પારણે હીરની દોરી,
ભાઈ તો મારો ગોરો રે એની કેડે હીરનો કંદોરો." ૧૧

મહીપતરામ નીલકંઠની નવલકથા "વનરાજ ચાવડો"માં આઠ પ્રકરણો, પેટાખંડોમાં વિભાજિત કરેલાં છે. આ આઠ પ્રકરણો પૈકી પ્રકરણ-૩ "આવૃત્તિકાળ" અને પ્રકરણ-૮ "વનરાજની કારકિર્દી"માં હાલરડા, નાગરના લગ્નગીતો, એડકર્ણા, નીચ વર્ણના લગ્નગીતો, સલોકા, ફટાણા વગેરે લેખકે મૂકેલાં છે. વિષયની દૃષ્ટિએ એ

લોકસાહિત્યની સામગ્રી ગણાય. આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થોડા સુધારા-વધારા અને ઉમેરણ સાથે ઈ. સ. ૧૮૭૬ માં પ્રગટ થયેલી છે.

રાણી રૂપસુંદરીના હાલરડા લેખકે ગલની જેમ સળંગ મૂક્યા છે, એની ગોઠવણી પદ્મસામગ્રીની ભાત પાડતી નથી. માતા પુત્રને ઉદ્ધારતા કહે છે :

"સુવો સુવો બાવા રે ધોધર આઁવ્યા;
ઠંકણીએ ઠંકાતા આઁવ્યા; સુપડીએ સંતાતા આઁવ્યા."

" ઓ પેલા ચાદાને કીડી ધાવે,
બહેરો કહે કે બચ બચ બોલે;
આધળો કહે કે જોવા જઈએ;
પાગળો કહે કે દોડતા જઈએ;
નાગો કહે કે લુટાઈ જઈએ;
પાડો દુજે ને ભેસ વલોવે,
મીનીબાઈ બેઠા માખણ ચોરે. "

" ભાઈ માડીને છે કાલો;
ભાઈ મામાને છે વહાલો,
વનુમામા પોહોડે સેજડી;
વાયુ ઢોળે ચંદન બેન ભાણેજડી. હાલો હાલો. " (પૃ. ૧૧૩)

આ હાલરડામાં બાળજગતની જાણીતી વાતો - "ચાદાને કીડી ધાવે"— લેખકે મૂકીને હાલરડામાં જિવાતા જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું છે. લેખકે હાલરડા પૂરા થયા પછી લખ્યું છે : " વનુમામાને ઉદ્ધારવાને, અને પોતાના જીવને રીઝવવાને એમ રાણી ગીત ગાય. જુના સંભળેલા ગાય,

ને વખતે નવાંએ બનાવે." (પૃ. ૧૧૩) "જૂનાં સંભળેલાં ગાય" ત્યાં સુધી તો બરાબર છે; એમનો લોકગીતમાં સમાવેશ કરી શકાય; પરંતુ "નવાંએ બનાવે" એમ કહ્યું છે એટલે એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એમની કેટલીક રચનાઓ લોકગીત નથી; કારણ કે ત્યાં મહીપતરામનું વ્યક્તિગત કર્તૃત્વ આવે છે. એ લોકસાહિત્યના હાલરડાને કંઈક મળતા આવે તો પણ એમને લોકસાહિત્ય હરગિજ ન કહેવાય.

પ્રકરણ - ૮ : "વનરાજની કારકિર્દી" ના ખંડ ત્રીજામાં નાગરના લગ્ન-ગીતો, જોડકણા તથા ખંડ ચોથામાં નીચ વર્ણના લગ્ન-ગીતો, સલોકા અને કટાકા^{ણાં} સંગૃહીત કરેલાં છે.

વનરાજ જ્ઞાતિની અવસ્થા જોવા માટે નીકળે છે. શેરીમાં પેસતા પહેલાં જ ધરની નારીઓ ગણેશમાટલી લાવી ધરમાં જઈ ગીત ગાવા લાગી કે -

" ગણેશ પાટ બેસાડીએ, ભલાં નીપજે પકવાન;

સગા સંબંધી તેડીએ, જો પૂજ્યા હોય ભગવાન. " (પૃ. ૨૭૭)

એક સ્થળે દીકરો પરણતો હતો, ત્યાં પણ પાપડ વણતી વેળાનાં ગીત ગવાતાં હતાં -

" એક લીલીશી ધોડીને લીલી વછેરી,

અવર હરીઆ જવ ચરે; તુજ કારણ રે મારા કુંવર લાડકડા,

દાદાજી ધોડી મૂલવે. " (પૃ. ૨૭૮)

આગળ ઉપર વરના દેખાવનું વિગતે વર્ણન આપ્યું છે. વરરાજાને પીઠી ચોળતા સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી હતી તે પણ લેખકે ઉતાર્યું છે.

વરપોડો આવતા સ્ત્રીઓએ ગાયું -

"પાદરે ઢોલ ઢબુકીઓ, ને ઝબકીઓ એ લાડીનો બાપ,
ન ઝબકીશ વહેવાઈ બાપડા, ધેર આવી છે મોટાની જાન." (પૃ. ૨૮૧)

વર પક્ષની સ્ત્રીઓએ જોડકણા ગાયા -

" પ્રથમ શ્રી હાટકેશ્વરનું નામ લીજે,
પછી જોડકણાનો આરભ કીજે.
જોડકણામાં કડવો સુકન નથી કહેવો,
એટલો ભલાઈનો જશ લેવો.
વહેવાઈ રાખે છે ધણી પ્રીત;
બોલ ગાયાની છે જૂની રીત.
જોડકણા ગાવા છે રંગ રસે;
વહાલાં સાંભળજો સહુ હોંસે." (પૃ. ૨૮૨)

લેખકે ત્રણ પાના ભરીને જોડકણા મૂક્યા પછી સ્ત્રીઓએ ગાયેલા
ર-નાદેના ગીતો પણ ટાક્યા છે. લેખકે મૂકેલી સામગ્રીમાં સર્જનસૂત્રતા
નથી; વચ્ચે વચ્ચે પોતે કરેલું વર્ણન અને અન્ય સામગ્રી આવ્યા કરે છે.

આ જ પ્રકરણના ખંડ ચોથામાં નીચ વર્ણના લગ્નગીતો, સલોકા
તથા ફટાણા મૂક્યા છે.

એક સોનીનો દીકરો પરણતો હતો તે પ્રસંગે વર તો રણે
આવ્યો ત્યારે વરની જાનમાં આવેલી નારીઓએ ગાયું કે, -

"ઉતરી રે ઉતરી, વર પુંખે એ કૂતરી.
અલાડી રે અલાડી, વર પુંખે એ બલાડી.
અગાડી રે અગાડી, વર પુંખે એ ગધાડી." (પૃ. ૨૮૬)

લેખકે યોજરાજના મુખે કહ્યું છે કે પાચી, મોચી વગેરેમાં લગ્નનો પ્રસંગ સ્ત્રીઓને મન હોળીના બીલત્સ પર્વ જેવો છે. હકીકતમાં લગ્નનું પર્વ બીલત્સ છે જ નહિ. કોઈ પણ પ્રજા કે વર્ણ/ની એ નિમિત્તે આનંદ લૂટવાની પધ્ધતિ જુદી જુદી હોય છે; અને તેનું પરિણામ આવા પરિહાસ - ગીતોમાં જોઈ શકાય છે.

લેખકે સલોકા ટાકતા નોંધ્યું છે :-

" વર ધોડે ચઢી મંડપે આવ્યા;

નગર લોકે સી સાજન આવ્યા.

સાસુજી તમે તો રણે આવો;

વરને થાળ ભરી મોતીએ વધાવો. " (પૃ. ૨૮૯)

ઉપર્યુક્ત સલોકો વરે રજૂ કર્યો, તે પછી કન્યાએ પણ રજૂ કર્યો હતો, અને તે લેખકે નોંધેલો છે. તેમણે નોંધ્યું છે કે સલોકા શુદ્ધ જ્ઞાતિમાં ભણાય છે, ગ્રાહણોમાં ભણાતા નથી. પરંતુ આ તો એક લેખકનો અંગત અભિપ્રાય થયો, પણ એ રીતે જ્ઞાતિ અને લોકસાહિત્યને કેવો ક સંબંધ હતો તે સંશોધનનો એક મુદ્દો બની શકે.

ફટાણાનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો, તે અસહ્ય લાગવાથી વનરાજ અને યુવરાજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા એવો નિર્દેશ થયો છે. લેખકે સલોકા તથા ફટાણાના નમૂના પ્રમાણમાં ગોળા આપ્યા છે. જે નમૂના મૂક્યા છે, તેમાં તત્કાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. ફટાણા વિશેના પિતા-પુત્રના સંવાદ દ્વારા લેખકે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે તેમને એ પ્રત્યે નફરત છે.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં લોકસાહિત્યની આછીપાતળી સામગ્રી આનુષંગિક રૂપમાં રજૂ થઈ છે. લોકસાહિત્યના સંપાદનનો અહીં કશો

હેતુ કે પ્રયત્ન નથી. પ્રાપ્ત સામગ્રીને લેખકે નવલકથાના વસ્તુમાં સર્જન ક્રમમાં તેમની અનુકૂળતા અને સૂઝ પ્રમાણે ગોઠવી દીધી છે; અને તેના પર સ્વમુખે કે પાત્રમુખે ટીકા-ટિપ્પણ પણ કર્યા છે. એક નવલકથામાં મૂકાયેલી આ પ્રકારની સામગ્રી વિચિત્ર લાગે છે; તેમ છતાં પરોક્ષ રૂપમાં હાલરડા આદિનું એક નાનકડું સંકલન પણ અહીં મળી જાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં નર્મદે "નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીત" નામનો સંગ્રહ આપ્યો. નર્મદનો આશય ગીતોની ભાષા તપાસવાનો હતો. સ્ત્રીપુરુષની ભાષા વચ્ચેનો ભેદ, પરંપરાગત ગીતમાં જળવાતી જૂની ભાષા, ઊંચીનીચી ન્યાતોની "સુધડતા" વચ્ચેનો ભેદ - આનું બધું જાણવાની ઉત્સુકતાથી નર્મદને સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીતોનો સંગ્રહ કરવાનો વિચાર આવ્યો. એ કામ માટે તેણે પોતાની પત્નીને એમાં જોતરી, બીજા બે-ત્રણ સ્ત્રીઓએ પણ એને મદદ કરી હતી. પણ આ કામમાં એને ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી. સ્ત્રીઓ આખું ગીત કહેજ નહિ. ઘણે ઠેકાણેથી ગીતના કકડા મળે, એ ભેગા કરવા પડે. આમ છતાં " એક વૃદ્ધ સ્ત્રીએ પોતાના કાળજા જેવા ગરબાઓ ઘણા સંકોચથી પણ ધોતાળ બુદ્ધિથી લખાવ્યા છે." એણે જૂજ શબ્દોનો ફેરફાર કરવા સિવાય ભાષા ફેરવી નથી, કારણ કે કવિતાનું રૂપ બદલાઈ જાય તે એને પસંદ નહોતું. આ વસ્તુ લોકસાહિત્યના સંપાદન અંગેની તેની બમુક સૂઝ-સમજની ઘોતક છે.

આ સંગ્રહમાં તમામ ગીતો લોકગીતો નથી. ૧૭૫ પાનમાંથી ૬૪ પાનમાં ૧૫ કવિઓની ૪૬ જેટલી રચનાઓ એકત્ર કરી છે. આ કવિઓમાં કૃષ્ણાબાઈ, બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ, પ્રાગ, શાંતિદાસ, નરસિંહ, રાજે, ભગવાન, મીઠો, ભાલણ, રામકૃષ્ણ, મીરાં, રણછોડ, વલ્લભ,

તુલસી વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. નર્મદ માત્ર ભાષાની દૃષ્ટિએ જ આ ગીતોને અવલોકી અટકી જતો નથી; તે તેમને કલા અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ પણ તપાસે છે. તે વિચારે છે કે, "સ્ત્રીઓનો ઉત્સાહ-આનંદ તે કેવો ક હશે ? અને ઊંચી નીચી કહેવાતી ન્યાતોની સુધડતામાં શો શો ફેર છે ? એ જાણવાને સ્ત્રીઓના ગીતો જોવા જોઈએ." ૧૨ અહીં એ સ્પષ્ટતા કરવાની કે લોકો અભણ હોય કે શિક્ષિત; ગ્રામવાસી હોય કે નગરવાસી; તેમનામાં કોઈ ચો કક્સ સર્જકનું રચેલું ન હોય તેવું અને પરંપરાથી ક્ષિત્રી આવ્યું હોય તેવું કંઠસ્થ સાહિત્ય જો પ્રચલિત હોય, તો તે લોકસાહિત્ય જ કહેવાય. નગરવાસીઓમાં અને શિક્ષિત-જનોમાં લોકસાહિત્ય અસ્તિત્વ ન ધરાવે એવી માન્યતા યોગ્ય નથી.

ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં ફ. બ. નામના પારસી લેખકે (જેણે પોતાનું આખું નામ આપ્યું નથી) "રજવાડાની કથા" નામનો સંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં એમણે "ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તા"નો પહેલો ભાગ પ્રગટ કર્યો, અને આ પુસ્તકનું અંગ્રેજી નામ 'The Folklore of Gujarat' એવું આપ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં ફ. બ. એ "ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તા"નો બીજો અને ત્રીજો ભાગ પણ પ્રગટ કર્યા. આમ, આ સંપાદકે લોકકથાના ચાર સંગ્રહો આપીને લોકસાહિત્યક્ષેત્રે મહત્ત્વનું કામ કર્યું હતું. એમણે આ પ્રકારની કથાનું વિવેચન પણ પ્રસ્તાવનામાં સૌ પ્રથમ વાર કર્યું છે. દેશમાં ફરીને લોકોની કહેણી ઉપરથી કથા ભેગી કરવામાં એમણે ભારે શ્રમ અને ખર્ચ ઉઠાવ્યો હોવાનું જણાય છે. સંપાદકે કથાઓ કોની પાસેથી મળી, કર્યાથી મળી, પોતે કર્યા કર્યા ધૂમ્યા વગેરેનો પણ ચથો ચિત્ત ઉલ્લેખ કરેલો છે. ઈ. સ. ૧૯૨૮ માં "ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તા"નો બીજો ભાગ પુનઃ પ્રગટ થયો ત્યારે અર્પણપત્રિકા નીચે

માત્ર "ક.બ." સંજ્ઞા મૂકી હતી, ત્યાં સુધી આ સંપાદક અનામી રહ્યા હતા. એમનું આખું નામ ફરામજ બહમનજ માસ્ટર છે. તેઓ ક્ષેત્રકાર્ય (Field Work) કરીને, શાસ્ત્રીય સંપાદન આપનાર લોકકથાપારખ અને લોકસાહિત્યના પહેલા ઉપાસક ગણાય.

ઈ.સ. ૧૮૭૨ માં પ્રગટ થયેલ "રજવાડાની કથા"માંની રણધીરસિંહની અને કલીમલીવાળી એ બે કથાઓ કવિ રુસ્તમ ઈરાનીએ ફરામજને આપી હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. લોકસાહિત્યના આ પ્રકારના કામમાં ઈરાની અને ફરામજ સહકાર્યકર બન્યા હોવાની પૂરતી સંભાવના લાગે છે. "રજવાડાની કથા"માં કુલ બાર કથાઓ છે અને તે મુખ્યત્વે પારસી બોલીની છાંટવાળી ગુજરાતી ભાષામાં છે. એમણે કથા મેળવતી વખતે કોઈ એક જ વાર્તાકથક પર મદાર બાંધ્યો નથી; પણ એકની એક કથાને તેઓ ત્રણેક જેટલા જુદા જુદા કથકોને મુખે સંભળતા, નોંધતા, ચકાસતા અને તે પછી ગોઠવતા. આ વિધાને કથાનું સંપાદન કરતા પોતાનું પાંડિત્ય કથાચ આડે ન આવે તેની બહુ કાળજ રાખી છે. એમણે લખ્યું છે કે, "I have kept myself but in the background, remembering always my position as an humble editor and have nor touched in ever the slightest degree the picturesqueness and the genuine character of the tale".

(જો કે મેં મારી જાતને પર્યાદ્ભૂમિકામાં રાખી છે, એટલું જ નહિ, હમેશાં મારી નમ્ર સંપાદક તરીકેની હેસિયત ધ્યાનમાં રાખીને કથાની ચિત્રાત્મકતા અને અસલી પાત્રને કથારેચ સહેજ પણ સ્પર્શ કર્યો નથી.)

મુખઈના પારસી સંપાદક કવિ રુસ્તમ ખુરશેદ ઈરાનીએ પણ લોકકથાના સંપાદનમાં પણો રસ લીધો હતો. એમણે ઈ.સ. ૧૮૮૫ માં "લોકકથા" નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. ઐતિહાસિક દૈષ્ટિએ ગુજરાતીમાં "લોકકથા" સંજ્ઞાનો સૌ પ્રથમ પ્રયોગ કરનાર શ્રી ઈરાની હતા એવું મનાય છે. એમના તમામ ગ્રંથો લોકકથાના સંગ્રહો જ છે તે ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. એમના નામે ચઢેલી પુસ્તકોમાં "રજપૂત વીરરસકથા", "જનરમૂજ વાર્તાસંગ્રહ", "લોકકથા", "વિલક્ષણકથા" તથા "અકબરકથા" વિશેષ મહત્ત્વની છે. ગુજરાતી લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં "લોક" (Folk) શબ્દનો પહેલી વારકો પ્રયોગ કરનાર રણજિતરામ હતા એવો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ તે ખોટો છે. હકીકતમાં આ "લોક" સંજ્ઞાના સૌ પ્રથમ પ્રયોજક પણ શ્રી ઈરાની જ હતા.

ઈ.સ. ૧૮૯૩ માં કચ્છના જીવરામ અજરામર ગોર ("જીવન")નો "વાર્તાવિનોદ પ્રથમ દર્શન" સંગ્રહ પ્રગટ થયો. આ સંગ્રહમાં એકાવન વાર્તાઓ મૂકેલી છે. આ સંપાદકને આવા કામ માટે "રૂપે શ્યલ કેસ તરીકે રજા આપીને", ખર્ચ પેટે રૂપિયા ચારસો અગાઉથી આપીને, કચ્છના દરબારે અનુકૂળતા કરી આપી હતી. તેઓ ભાટચારણોને મળીને દૈષ્ટાતો તથા કથાઓ ટપકાવી લેતા. આ એકાવન કથાઓની પસંદગી દલપતરામે કરી હોવાના ઉલ્લેખો મળે છે. આ ઉપરાંત એમણે બીજી સોએક જેટલી કથાઓ એકઠી કરી હતી. એમણે ૧૯૦૩ માં "ઉઠો હોથલ ચાને એક સ્વર્ગીય પ્રેમમય ઐતિહાસિક કચ્છી વાર્તા" પ્રકરણવાર લખીને પ્રગટ કરી છે. એમાં કથાની ઐતિહાસિકતાની વિગતે ચર્ચા કરેલી છે. સામગ્રી આપનારની નામઠામ પણ જણાવ્યા છે. કથાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે મૂકેલ દુહાઓમાંથી જેમના પાઠાતરો ઉપલબ્ધ થયા તે પાદટીપમાં આપ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં પારસી સંપાદક જમશેદજી નસરવાનજી પીતીતે "કહેવતખાળા" પ્રગટ કરી. આ પુસ્તક ગ્રંથાકારે જીજ્ઞાસાઈ પેસ્તનજી મિસ્ત્રી દ્વારા પ્રગટ થયું, તે પૂર્વે એમાંની કહેવતો છૂટક છૂટક રૂપમાં પ્રસિધ્ધ થઈ હતી.

ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં રણજિતરામે અમદાવાદ ખાતે પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં "લોકગીત" વિશે એક નિર્ણય વાંચ્યો હતો. એ જ વખતે રામમોહનરાય જસવંતરાયે લોકકથા વિશે "સંશોધન અને અધ્યયનની ઉપયોગિતા" નામનો લેખ વાંચ્યો. રણજિતરામે એ પછી "લોકગીત" વિશે બીજો એક વિસ્તૃત નિર્ણય લખ્યો હતો, જે ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં પ્રસિધ્ધ થયેલ "લોકગીત" સંગ્રહના પરિશિષ્ટમાં મૂકેલો છે. એમણે સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચેલો નિર્ણય પણ એ જ પરિશિષ્ટમાં મૂક્યો છે. એમણે "લોકકથા" અને "લોકગીત" જેવી બે સંજ્ઞાઓ તેમના નિર્ણયોમાં પ્રયોજી છે, તે અંગ્રેજી 'Folk tale' અને 'Folksong' પરથી શોધી હોવાની સંભાવના છે. તેમણે તો એમ પણ કહ્યું હતું કે શિષ્ટ કવિતાનો ઉદ્ભવ લોકગીતમાંથી જ થયો છે. "લોકગીત" વિશેના નિર્ણયમાં તેમણે લોકગીતોના અનેક પ્રકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે. "લોકગીત" સંગ્રહમાં રણજિતરામે કુલ એકસો ચોત્રીસ જેટલા ગીતો એકત્ર કર્યા છે. તેમણે પચીસથી ત્રીસ નોટો ભરીને ગીતો એકઠા કર્યા હતાં, પરંતુ અશુદ્ધ જોડણી, પાઠકેર, પુનરુક્તિ વગેરેને કારણે યુનીલાલ રામચંદ્ર શેલતે એમાંથી છાપવા જેવા એકસો ચોત્રીસ ગીતો તારવી આપ્યાં અને વિષયવાર મૂક્યાં. તહેવારોના ગીતો, ગરબા; દળતા, ખાડતા, વીણતા, ચૂટતા ગવાતા ખાયણા; લગ્ન, સીમંતના ગીતો; હાલરડા; મેહુલા, કોશિયા, રખારી, ભૂવાના ગીતો; મોજણીના વ્રાસનું ગીત; રાજિયા તથા પ્રકીર્ણ ગીતો - એમ વિભાગીકરણ કર્યું છે.

સાહિત્ય પરિષદમાં તેમણે વાંચેલ અને પ્રસિધ્ધ થયેલ "લોકગીત" વિશેના નિબંધમાં સાહિત્યનો ઉષ્કાળ તે લોકગીત, ભાટચારણના દુહા - રાસડા, મુસલમાની કિસ્સા, બહારવટિયાના વ્રાસના, મેહ-ઉજળી જેવા પ્રેમના, બાળલગ્ન ને કજીડાના, દિયરભોજાઈના સ્નેહના, પરદેશીના મોહવાળા ને નણંદના દોરવાળા, દૂબળાના ગીતો, ધાંચીના ઢાળિયા, લોકગીતોનો ચતો જતો લોપ, લોકગીતના સંગ્રહની આવશ્યકતા, લોકસાહિત્ય સંબંધી મ.ન. દ્વિવેદીનો મત, કેટલાક પૂર્વસૂરિઓના નામ, પારસીઓએ લોકસાહિત્યના સંપાદનમાં પહેલ કરી એવો મત - વગેરે મુદ્દા ધ્યાનપાત્ર છે. આ બધું જોતા પ્રતીત થાય છે કે રણજિતરામે આ વિષયનો સૂઝપૂર્વક અને ક્રીણવટભર્યો અભ્યાસ કર્યો હતો.

રણજિતરામના "લોકગીત" સંગ્રહમાંના એક લગ્નગીતમાં કન્યા, પતિ વિશેનો પોતાનો આદર્શ નીચે પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે:

“દીકરી દાદાને વિનવે, રૂઢિયાળાં રે મોતી,
 જિંયો તે વર ના ખોળશો,   "   "
 જિંયો તે જિંટડો કહેવાશે,   "   "
 દીકરી દાદાજને વિનવે,   "   "
 કાળો તે વર ના ખોળશો,   "   "
 કાળો તે કોઢીઓ કહેવાશે,   "   "
 નીચો તે વર ના ખોળશો,   "   "
 નીચો તે ગટીઓ કહેવાશે,   "   "
 જાડો તે વર ના ખોળશો,   "   "
 જાડો તે ભોદુ કહેવાશે,   "   "”

આ જ ગીત સૌ રાજ્ય પ્રદેશમાં જુદા સ્વરૂપે મળે છે:

" એક નીચો તે વર નો જીજી રે દાદા,
નીચો તે નત્ય ઠેપે આવશે. "

આમ, જોઈ શકાશે કે રણજિતરામે એકલ કરેલા લોકગીતો લોકસાહિત્ય-
ના તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે પણ ઘણા ખપમાં લાગે તેવા છે.

ઈ.સ. ૧૯૦૫ માં કિનકેઈડનો એક ગ્રંથ અંગ્રેજી ભાષામાં 'Outlaws
of Kathiawar' ને નામે, પ્રગટ થયો. આ પુસ્તકમાં કુલ ચાર
પ્રકરણ છે. પહેલા પ્રકરણમાં બહારવટિયા વિશે, બીજામાં "કરણ પેલો"
ઉપર, ત્રીજામાં પારસીઓ વિશે અને ચોથામાં હરપાળ મકવાણાની
વાર્તા અંગેની વિગતો મૂકેલી છે. છેલ્લે 'Envoi' નામનું કાવ્ય
મૂક્યું છે, જે સંપાદકનો કાઠિયાવાડ - પ્રેમ સૂચવે છે. આ ગ્રંથમાં કાઠી
ધોડાનું વર્ણન, બહારવટાના કારણોની ચર્ચા, પરિચયના બહારવટિયા
સાથે અહીંનાની તુલના, ઇતિહાસ ઓછો ને કથા વિશેષ, રાસડા,
ચારણોની શક્તિ વિશેની વિગતો - વગેરે સંપાદકના લખાણને મૂલ્યવાન
બનાવે છે. વચ્ચે વચ્ચે દુહા પણ આવ્યે જાય છે. બહારવટિયા અને
તેમના રાસડા પર પુસ્તકાકારે પ્રગટ થયેલ આ સૌ પ્રથમ લખાણ છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૧ માં ભટ્ટ બીમજી વસનજી સંપાદિત ચરિત્રાત્મક કથા
"પીપાજી" પ્રગટ થઈ. આ કૃતિમાં સર્જન પ્રકરણવાર કથા આપી છે.
તે ઉપરાંત આ સંપાદક પાસેથી ઈ.સ. ૧૯૧૩ માં "કાઠિયાવાડી
જવાહીર" અને ઈ.સ. ૧૯૧૪ માં "પંચામૃત" નામના અન્ય બે પુસ્તકો
પ્રાપ્ત થાય છે. મેઘાણીભાઈએ આ સંપાદકને "પટાવાળો" કહીને
ઓળખાવ્યા છે. તેઓ પોતાના પુસ્તકો પર "કવિ ભટ્ટ કે.સી." "

એવી સંજ્ઞા લખે છે. બગસરાના વતની એવા આ સંપાદક પોતાને
"અજાયક, સ્વતંત્ર ને બેપરવાઈ પ્રકૃતિના લેખક" તરીકે ઓળખાવે છે.

બીમજી વસનજીએ મુબઈના "સાજવર્તમાન"માં પંચ વર્ષ સુધી
"ભટ્ટાચાર્ય"ના તખલ્લુસથી જે રસપ્રદ નોંધ સાથે દુહાઓ પ્રકાશિત કરેલા,
તે ગ્રંથ રૂપે "કાઠિયાવાડી જવાહીર"ને નામે પ્રસિધ્ધ થયા છે. જવાહીર
જેવા કીમતી દુહા-રત્નો તેમણે આર્થિક મુશ્કેલી અને પ્રવાસની વિટંબણા
વેઠીને મેળવ્યા છે. આ ગ્રંથમાં સોન, મેહ, શેણી, કાળો જાલ, નાગબાઈ,
રા' માંડલિક, કુંવરબાઈ, લખમશી, સંખડો, ખીમરો, ઓઢો, જાહલ
બાવા વાળો, ચાપરાજ વાળો, કાદુ મકરાણી, મૂળુ - વગેરેના
વૃત્તાંતોવાળા લગભગ ૩,૫૦૦ દુહા-સોરઠા છે. લગભગ સાતેક સંગ્રહ
થાય તેટલી સામગ્રી એમણે એકત્ર કરી હતી, પણ એ માટે એમને આર્થિક
મુશ્કેલી નડી હતી એમ લાગે છે. એમણે ક્યારેક તો તમાકુના પડીકાના
કાગળમાંથી પણ દુહા મેળવ્યા છે. પ્રત્યેક દુહા પર એમણે વિચાર કર્યો
છે; એટલું જ નહિ, આ દુહાઓને વ્યવસ્થિત ગોઠવીને પ્રત્યેક પર
અર્થાનુસારી નોંધ પણ લખી છે. "પંચામૃત" એ વ્રજ કવિત - ઈદ-દુહાનો
સંગ્રહ છે. એમાં પણ વિષય-દૃષ્ટિએ ધર્ણુ વૈવિધ્ય છે. ચારણ, ભાટ, મીર,
ઠાઠી વગેરે પાસેથી સંભળીને એમણે આ બધું એકત્ર કર્યું હતું. આ
સામગ્રી, ઈ.સ. ૧૯૧૩ માં "મુબઈ સમાચાર"માં પ્રગટ થયાનો ઉલ્લેખ
પણ મળે છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૩ માં કહાનજી ધર્મસિંહે "કાઠિયાવાડી સાહિત્ય"નો
પ્રથમ ભાગ બહાર પાડ્યો. ઈ.સ. ૧૯૨૩ માં એ પુસ્તકનો બીજો ભાગ
બહાર પાડ્યો. સંપાદકના જણાવ્યા પ્રમાણે એમાં સી રાજ્ દેશની
વિવિધ કવિતોનો સંગ્રહ છે.

સંપાદકે 'સુલોચ સોરઠા', 'હજા પ્રાંતનું રૂવિદ્યાસાદિ
સાહિત્ય', 'ગોહિલ-જ્ઞાલા-દાભારી પ્રાંતનું સાહિત્ય',
'લિધ લિધ વ્યવહાર લોચક સાહિત્ય' અને 'કાઠિયાવાડનું
શિક્ષણ સાહિત્ય' વગેરે વિભાગો પાડીને પલાત્મક સામગ્રી
એકત્ર કરેલી છે. ક્યારેક પ્રસ્તાવના રૂપે સંપાદકે પૂર્વભૂમિકા બાધીને
લોકસાહિત્યની કૃતિ ઉતારી છે. પંક્તિઓ ટાકીને જરૂર લાગી ત્યાં
એમણે "લાવાઈ" પણ આપ્યો છે.

ચારણ જ્ઞાતિની "જીળી ને મેહ જેઠવો" વિશેના સોરઠા,
પાદટીપમાં શબ્દાર્થ આપીને, રજૂ કર્યા છે -

" નળિયું હતી નકોર, બોલાવતો, બરડા ધણી !

રહયું ન જાગે જોર, જાતી કીધા જેઠવા. "

સોરઠા - બારમાસીમાં જીળીની મનો વ્યથાને ધારદાર અભિવ્યક્તિ
મળેલી જોઈ શકાય છે:

" કારતક મહિના માલ, સૌને શિયાળો સંભરે,

તેની ટાઢડિયું તનમાલ, ઓઠણ હે આલપરા ધણી !

X X X

આશો મહિનાની અમે, (શું) રાણા લાલચ રાખિયે;

ત્રોડી નિસર્યા તમે, અમથી ન જિવાય, જેઠવા ! "

"ઢોલરો ને દેવરો"માં પ્રેમી દિલની દાસ્તાન રજૂ થયેલી છે.
જાહેર બાબા દેવરાને દિલ દઈ બેઠી, પણ તેનું લગ્ન થયું ઢોલરા સાથે.
ઢોલરા સાથે મનમેળ થયો નહિ. આગરે ઢોલરાએ તેને દેવરાને સોંપી.
દેવરાએ પોતાની બહેનને ઢોલરા સાથે પરણાવી પરરૂપરના મનનું
સમાધાન કર્યું.

" ચોરી આટા ચાર, ફરવા ન ગમે માહરે;
હું કેમ જમું કંસાર, દલનો સાથી દેવરો."

" દીકરીઉં દેવાય, પણ વહુ તે દેવાય શું ?
ઈ મનખ નહિ પણ ઠોર, ઠાલ શું માગે ઢોલરો."

"હોથલ ને પદમણી" ની વાત દો ઢિયા દુહાની વ્રણ કડીમાં રજૂ કરી છે, એમાં સંપાદકે નોંધ કે ટીકા-ટિપ્પણ મૂક્યા નથી.

"નાગમતિ અને નાગવાળો" વિશે બે પાનમાં પૂર્વભૂમિકા બાંધીને ૪૨ કડીમાં સોરઠા રજૂ કર્યા છે.

"ખભાતણ ને ખીમરો" તથા "ગોહિલ એભલ" વિશેના કથાનકની પ્રમાણમાં ટૂંકી સામગ્રી સંપાદકે પોતાની નોંધ મૂકીને રજૂ કરી છે.

"વડછડ" અથવા પ્રશ્નોત્તરમાં ૪૩ જેટલા ઉપાણા રજૂ કર્યા છે. કેટલાંકના જવાબો પણ સાથે આપેલા છે.

"બાપે જાઈ બેટડી, બેટડિયે જાયો બાપ;
એ બેમાથી ઠૂકરો, બેટી ભલી કે બાપ ?" (કેરી)

"કાકા મે કોતક દીઠું, લીલા ગાડે ચરતું દીઠું;
ચાચ છે પણ ચણે નહિ, ઈ જનાવર માર્યું મરે નહિ." (દાતરડું)

આ સંગ્રહને અંતે સંપાદકે "ગુરુ ચેલાનો સંવાદ" અને "પાંચકંડા-ભજનિયું" મૂક્યા છે. આમ, જોઈ શકાશે કે સંપાદકે દુહા, સોરઠા, ઉપાણા, સંવાદ, ભજન વગેરે વિવિધ પ્રકારની સામગ્રી શોધીને રજૂ કરી છે. કહાનજી ધર્મસિંહની કામગીરી આ પુસ્તકમાં સંશોધક-સંપાદકની

જણાય છે, જો કે તેમણે પોતાને "સંશોધક-યોજક" તરીકે ઓળખાવ્યા છે તે પણ સૂચક છે. ગુજરાતી લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રે આ ગ્રંથ અનેક રીતે મહત્ત્વનો છે, એવું એમની સામગ્રી જોતા પ્રતીત થાય છે.

ક્રમિક
પ્રહાનજી ધર્મસિંહને આ સામગ્રી એમના મિત્ર કલ્યાણસિંહ નવલસિંહ પાસેથી મળી હતી. આમાં મેહ - ઉજળી, સોન, શેણી-વિજાણદ, માટું - ઢોલો, હોથલ, ચૂડ વિજોગણ, સુમરો રાણક-ખેંગાર, નાગબાઈ વગેરેની કથાના દુહાઓ છે. સોરઠિયો, રાજિયો, સામળો, સાંગો, વિઠૂલો, વિઝરો, ગોબણ વગેરેના છૂટક દુહા - સોરઠા પણ છે. આ સંપાદક કાવ્યસ્વરૂપ, એની ભાષા વગેરે બાબતમાં ઠીક ઠીક સ્પષ્ટ જણાય છે. મોટે ભાગે આ ગ્રંથોમાં અસલની સામગ્રી એ જ સ્વરૂપમાં રહેવા દીધી છે. બીજો ભાગ એક દસકા પછી પ્રગટ થયો. એમાં પહેલા ભાગની કેટલીક સામગ્રી યથાતથ મુકાયેલી છે. કેટલુંક લખાણ સંપાદકના વ્યક્તિગત કર્તૃત્વની છાપ દર્શાવે છે. લોક-સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પહેલો ભાગ વિશેષ મહત્ત્વનો અને કીમતી ગણાય.

ઈ.સ. ૧૯૧૫ માં નાથજી મહેશ્વર પાઠકનો "ભીલોના ગીત" નામનો સંગ્રહ બહાર પડ્યો હતો. તેમણે એમના સહકાર્યકર શિક્ષકની મદદથી સામગ્રી ભેગી કરી હતી. તે પછી કે. હ. ધ્રુવે તેમને પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. આ સંગ્રહનાં ૧૧૬ પાનામાં ૬૮ જેટલા લોકગીતો ગ્રંથસ્થ થયા છે. સંપાદકે સંપાદન કરતી વખતે ગીતોની ભાષા બદલાઈ ન જાય તેની ખાસ કાળજી રાખી છે. જે રીતે ગીતો ગવાતાં, ભાષા બોલાતી, તે રીતે તેમણે તેમને ઉતાર્યા છે. અર્થાત્ સંપાદકે અહીં પોતાના તરફથી માંડણ-છાંડણ કર્યું નથી.

ઈ.સ. ૧૯૧૬ માં કેપ્ટન બેલનું ' The History of Kathiawar' પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું. એમાં કેટલીક હતકથાઓ (Legends) અને અર્ધ-ઐતિહાસિક વાર્તાઓ સંગ્રહાઈ છે. એમાંની ઘણી ખરી બીજે પ્રગટ થઈ છે. આ સંપાદકનો મુખ્ય આશય ઈતિહાસની વિગતો રજૂ કરવાનો હતો, તેથી તેઓ કથનશૈલીની વાર્તાઓ મર્મ યોગ્ય રીતે પકડી શક્યા નથી એવી પ્રતીતિ થાય છે.

ગિજુભાઈ બધેકા સંપાદિત "બાળ લોકગીત સંગ્રહ" (૧૯૧૭) માત્ર બાળજગતને કેન્દ્રમાં રાખીને રોચક અને ગેયપ્રધાન લોકગીતો રજૂ કરે છે. મોટા ટાઈપમાંની છપાઈ બાળકોને વિશેષ આકર્ષે તે દેખીતું છે. સંપાદકે ઋણસ્વીકારમાં, બાળકોને માટે આવી સામગ્રી મેળવી શકાઈ તે માટે પ્રભુનો પાડ માન્યો છે. આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં કુલ ૫૦ ગીતો છે.

"વાણેલા ભલા વાયા રે" માં પ્રકૃતિવર્ણનની સાથોસાથ સમાજદર્શન પણ વ્યક્ત થયું છે:

" સૂરજ ઊગ્યો રે સરોવરિયાની પાળે
કે વાણેલા ભલા વાયા રે. "

સંપાદકે કેટલાક અપરા શબ્દોના અર્થો પાદટીપમાં પૂકીને ઉપયોગી કામ કર્યું છે.

"મારવાડ" નામનું ગીત લગભગ સર્વત્ર જાણીતું થયેલું બાળગીત છે:

" તમે એક વાર મારવાડ જાજો રે મારવાડા;
તમે મારવાડથી મોતી લાવજો રે મારવાડા. "

મારવાડ, હાલાર, ધોધાથી લાવવાની ચીજોની યાદી આપી છે. આ ગીતમાંની નીચેની પંક્તિઓ "પાલી મગ" નામના ગીતમાં પણ દોહરાય છે:

" પાનસોપારી,
પાનના બીડા
એલચી દડો. "

લોકગીતનું એક લક્ષણ છે કે એકની એક પંક્તિ કે સૂત્રાવલિ એ ને એ જ સ્વરૂપે અન્ય લોકગીતમાં પણ પુનરાવર્તિત થાય છે. ક્યારેક એકાદ પંક્તિ થોડા શાબ્દિક ફેરફાર સાથે અન્ય લોકગીતમાં પ્રયોજાય છે. અભિજાત સાહિત્યથી લોકસાહિત્યને અલગ તારવતું આ એક ભેદક લક્ષણ છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહની સામગ્રી બાળકોને ધ્યાનમાં રાખીને સંપાદિત કરેલી હોઈ, એમાં હાલરડાનો પણ સમાવેશ થયેલો છે. "બાળા પોઠોને રે", "તું સૂઈ જા રે" તથા " પોઠો મારા પેટડા રે" વગેરે હાલરડા ધ્યાનપાત્ર છે.

"બાળા પોઠોને રે" હાલરડામાં ધોડિયાનું ભવ્ય ચિત્ર આલેખાયું છે:

" સોનારૂપાનું મારું પારણિયું રે;
ધૂધરીએ ધમકાર, બાળા પોઠોને રે. "

"સોનારૂપા"ની અનેક વસ્તુઓ લોકસાહિત્યમાં ચિત્રીકૃત થયેલી છે. માણસના જીવનમાં ડગલે ને પગલે વૈભવ નિહાળવાનું વલણ આવા શબ્દો દ્વારા પ્રતીત થાય છે. લોકજીવનને માણતી અને જાણતી પ્રજાને અભિલાષમાં રસ છે, તેથી સહેજ પણ ઓછું તેમને ખપતું નથી.

"તૂ સૂઈ જા રે" હાલરડામાં માતા બાળકને સંબોધીને કહે છે કે તું રડીશ તો તારા દાદા, કાકા, મામા, ફઈબા વગેરે સ્વજનો દુભાશે. આવી હળવી ધમકી આપીને માતા પરોક્ષ રીતે, સંયુક્ત કુટુંબની જીવનરીતિનો નિર્દેશ કરે છે.

"પોઠો મારા પેટડા રે " હાલરડામાં બાળક માટે "પેટડા" જેવો અર્થક્ષમ શબ્દ ઉચિત રીતે જ પ્રયોજાયો છે. માતાનો બાળક પ્રત્યેનો પ્રેમ કેવો ઉદાત્ત અને નિસ્વાર્થ હોય છે તેનું વાસ્તવિક નિરૂપણ જોવા મળે છે:

"પોઠો મારા પેટડા રે, પારણે પ્રીતે પોઠાડું;
હરખે ઝુલાવું હાલ, અઢીવટો માથે ઓઠાડું."

આ બાળગીતમાં માતા બાળકનો ભાવિવિકાસ કલ્પનાથી તાદૃશ થયેલો નિહાળે છે.

"ભોળી જમના" ગીતમાં "સોનલા ઈઠોણી" અને "રૂપલાનું બેડલું" એ પ્રચલિત વર્ણન આવે છે. એવું જ વર્ણન "ગોવાલણી રે લોલ" ગીતમાં પણ છે:

" મારું સોનલાનું બેડું,
ગોવાલણી રે લોલ.
મારી રૂપલા ઈઠોણી,
ગોવાલણી રે લોલ."

પરંતુ આ વર્ણનમાં એક ઝીણો તફાવત જોવા મળે છે. આગળના "ભોળી જમના" ગીતમાં સોનાનું બેડું નથી, પણ સોનાની ઈઠોણી છે. એ જ રીતે "રૂપાની ઈઠોણી" નથી, પણ "રૂપાનું બેડું" છે. આવી

સૂત્રાવલિ કે ચીલાચાલુ વર્ણનોમાં થોડો ફેરફાર હોય એ પણ લોકકેઠે
જવતા લોકસાહિત્યનું નોંધપાત્ર લક્ષણ છે. એની જવતતાનો પુરાવો
આવા પરિવર્તનોમાંથી મળી રહે છે.

"કીડીની જાન" એ હાસ્યપ્રધાન કટાક્ષયુક્ત ગીત છે. એમાં
જવજતુની દુનિયામાં જોવા મળતી સહકારની ભાવના વ્યક્ત થયેલી છે.
પરચોળા ઓઢેલી ધોને કટાક્ષયુક્ત શબ્દોમાં "ધરડી વેવાણ" તરીકે
ચીતરી છે. કાલ્પનિક છતાં બાળકોને મઝા પડે એવું સહજ નિરૂપણ છે.

"લે ને તારી લાકડી" ગીત શંકાસ્પદ લોકગીત લાગે છે.
લોકગીત એ કોઈ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિનું સર્જન હોતું નથી; એ અનામી
અને આખા સંધનું સર્જન હોય છે. પરંતુ આ ગીતમાં છેલ્લી પંક્તિ
આ પ્રમાણે છે:

"મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ;

ચરણ કમળ ચિત રાખલડી...." (પૃ. ૪૧)

એટલે કે એમાં મીરાંનો નામનિદેશ છે. કોઈ કવિવિશેષની છાપવાળી
કૃતિને લોકગીત કહી શકાય નહિ. લોકગીત વ્યક્તિગત સર્જન હોતું
નથી. તેમાં તેના રચનારનો નામનિદેશ પણ હોતો નથી.

"તમે મારા દેવના હીધેલ છો" એ લોકગીત મેઘાણીભાઈ
સંપાદિત "રેઢિયાળી રાત"માં પણ સંગૃહીત થયેલું છે તે નોંધવું જોઈએ:

"તમે મારા દેવના હીધેલ છો,

તમે મારા માગી હીધેલ છો;

આવ્યા ત્યારે અમર થઈને રહો." (પૃ. ૪૭)

હિન્દુ સમાજમાં માતા પોતાના પનોતા પુત્રને "નગદ નાણું" તરીકે સમજે છે, તેનું આ ગીતમાં આલેખન થયું છે. પુત્રપ્રાપ્તિ માટે માતા હમેશા પ્રભુનો આભાર માનતી રહે છે.

"કાદુ મકરાણી" ટૂંકું પણ ભાવવાહી અને વીરતાભર્યું ખેલેલ છે. એમાંનું ચિત્રાકન અસરકારક અને ચોટદાર બન્યું છે:

" ડુગરે ડુગરે કાદુડાના ડાયરા;
ડુગરેથી લપસ્યો ડાબો પગ રે
મકરાણી કાદુ . . . . ."

એ પછી કાદુ જે જે સામગ્રી રાખતો તેનું પણ ગીતમાં સરસ વર્ણન આવે છે.

"કાસમની વીજળી" એ ગીત પણ મેધાણીભાઈ સંપાદિત "રેઠિયાળી રાત" સંગ્રહમાં જોવા મળે છે. આ ગીતમાં કાસમનું "વીજળી" નામનું વહાણ મધદરિયે ડૂબી ગયેલું, એ કરુણ ઘટનાનું હૃદયસ્પર્શી આલેખન છે:

" કાસમ તારી વીજળી રે,
ભરદરિયે વેરણ થઈ. "

અહીં કરુણતા તો એ છે કે કશ્ચી નીકળેલી જાન મુખઈ બંદરે જતી, અધવચ્ચે વર અને જાનૈયા સહિત, ડૂબી ગઈ એ ઘટનાનું હૃદયક્રોધક નિરૂપણ છે. માડવીની કન્યાઓ જાનની રાહ જુએ છે:

" સોળસો કન્યા ડુગરે ચડી,
જુએ જાનુની વાટ. "

આવી લોકગીતોના સંગ્રહથી ગિજુભાઈનો ગ્રંથ નોંધપાત્ર બને છે.

ઈ.સ. ૧૯૧૭ માં ગિજુભાઈ બધેકાએ પ્રોફેસર ભીડેની પ્રેરણાથી "બાળવાર્તા"ના પંચ ભાગો પ્રગટ કર્યા હતા. આ સંગ્રહોમાંથી "દલા તરવાડીની વાત" સૌથી વધુ લોકપ્રિય બની છે. લોકભોગ્ય શૈલીમાં રજૂ થયેલી આ કથાઓ ઉત્તમ બાલકથાના નમૂના પૂરા પાડે છે. વસ્તુતઃ આ બધી લોકકથાઓ જ છે. ગિજુભાઈએ તેમને બાળકો માટે સંપાદિત કરી છે એટલું જ. બાકી, આ કથાઓ પ્રો. ઠાકોર પણ માણે છે. તેમનું સર્જન સમગ્ર જનતા માટે થયેલું છે. આ રીતે ગિજુભાઈએ કુલ ૮૫ જેટલી કથાઓ આપી છે. સ્વ. કાકાસાહેબે એમાંની કેટલીક કથાઓનો આસ્વાદ પણ કરાવ્યો છે. બાળલોકસાહિત્યની દિશામાં ગિજુભાઈ બધેકા આરંભનું કાર્ય કરનાર સંપાદક તરીકે ચિરસ્મરણીય રહેશે.

ઈ.સ. ૧૯૨૨ માં હરગો વિંદ પ્રેમશંકર ત્રિવેદીએ "કાઠિયાવાડની જૂની વાર્તાઓ"નો પ્રથમ ભાગ પ્રગટ કર્યો. આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ ઈ.સ. ૧૯૨૮ માં પ્રગટ થયો છે. પહેલા ભાગમાં ૨૬ અને બીજા ભાગમાં ૧૬ કથાઓ મળી, કુલ ૪૫ કથાઓ આપી છે. સંપાદકે દુહાબદ્ધ પ્રેમશૌર્યકથાઓ રજૂ કરી છે. પ્રો. ઠાકોર જેવા દુરારાધ્ય વિવેચકે એનો પ્રવેશક લખ્યો છે તે બાસ ધ્યાનપાત્ર બીના ગણાય. આ સંપાદકને નાનપણથી કથા સંભળવા-નોંધવાનો શોખ હતો. વધુમાં તેમને રણજિત-રામની પણ પ્રેરણા અને હૂંક મળ્યા છે. પ્રો. ઠાકોરે પ્રવેશકમાં પીઠો, ભોજો, વેળની વાતનું રહસ્ય સંક્ષેપમાં રજૂ કર્યું છે. આ બંને ગ્રંથોમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં પ્રચલિત એવી બહારવટિયાની કથાઓ તથા પ્રેમીજનોની કથાઓ જોવા મળે છે. એ રીતે કથાઓમાં વૈવિધ્ય પણ જળવાયું છે.

મેઘાણીભાઈ દવારા સંપાદિત લોકસાહિત્ય

ઈ. સ. ૧૯૨૩ ના ઓક્ટોબરથી મેઘાણીભાઈ દવારા લોકસાહિત્યનું સંશોધન અને સંપાદન પ્રારંભાય છે. "ડોશીમાની વાતો" અને "સીરાજૂની રસધાર" ભાગ-૧ આ જ વર્ષે પ્રસિધ્ધ થયાં. લોકસાહિત્ય અંગેની તેમની સધન કામગીરી એક દસકો (૧૯૨૨ થી ૧૯૩૨) ચાલી હતી, તે શ્રી કનુભાઈ જાનીએ "કુમાર"માં આપેલા આલેખ ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ સમયગાળામાં લોકકથાનાં સોળ અને લોકકવિતાનાં દશ પુસ્તકો પ્રસિધ્ધ થયાં. મેઘાણીભાઈને માત્ર છ જ વર્ષની કામગીરી પર ઈ. સ. ૧૯૨૮ માં સૌ પ્રથમ રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો, એ સિધ્ધિ જેવી તેવી ન કહેવાય.

મેઘાણીભાઈએ લોકસાહિત્યનું વિવેચન કરતા પાંચ ગ્રંથો આપ્યા છે. તે ઉપરાંત લોકસાહિત્યસંપાદનની અનુભવકથા રજૂ કરતા બે ગ્રંથો "પરકમ્મા" (૧૯૪૬) અને "છેલ્લું પ્રયાણ" (૧૯૪૭) આપ્યા છે. લોકસાહિત્યના સંશોધન - સંપાદન માટે તેમણે કરેલા પ્રવાસોની કથા રજૂ કરતા બે ગ્રંથો "સીરાજૂની ખંડેરોમાં" (૧૯૨૮) અને "સીરઠને તીરે તીરે" (૧૯૩૩) પણ ઉલ્લેખપાત્ર છે. આમ, લોકસાહિત્ય વિશેનાં વિવિધ પ્રકારનાં કુલ પાંત્રીસ પુસ્તકો મેઘાણીભાઈએ આપ્યાં છે.

હવે પછીનાં બે પ્રકરણમાં લોકકથા અને લોકકવિતા અંગે વિગતે ચર્ચા કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે, તેથી અહીં મેઘાણીભાઈની લોકસાહિત્યવિષયક કામગીરીનું વિહંગાવલોકન માત્ર કરવાનું વિચાર્યું છે.

લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાંની મેઘાણીભાઈની કામગીરીને આ પ્રમાણે તપાસી શકાય: (૧) લોકકવિતાનું સંપાદન, (૨) લોકકથાનું

સંપાદન, (૩) લોકસાહિત્યનું વિવેચન, (૪) લોકસાહિત્યના સંપાદનની અનુભવકથા, (૫) લોકસાહિત્ય અંગે કરેલા પ્રવાસની કથા, અને (૬) લોકસાહિત્ય વિશેની પ્રકીર્ણ વ્યાખ્યાનો, લેખો, પત્રો, ચર્ચાઓ વગેરે.

લોકકવિતા વિશેની દશ કૃતિઓમાં "રેઢિયાળી રાત" ભાગ-૧, ૨, ૩ (૧૯૨૫, ૧૯૨૬, ૧૯૨૭); "ચૂંદડી" ભાગ-૧ (૧૯૨૮), "હાલરડા" (૧૯૨૮); "ચૂંદડી" ભાગ-૨ (૧૯૨૯), "લોકસાહિત્યમાં ઋતુગીતો" (૧૯૨૯); "રેઢિયાળી રાત" ભાગ-૪ (૧૯૪૨); "સોરઠી સંતવાણી" (૧૯૪૭), "સોરઠિયા દુહા" (૧૯૪૭) નો સમાવેશ થાય છે.

લોકકથા વિશેની સોળ કૃતિઓમાં "ડોશીમાની વાતો" (૧૯૨૩) "સોરાષ્ટ્રની રસધાર" ભાગ-૧ (૧૯૨૩); "સોરાષ્ટ્રની રસધાર" ભાગ-૨ (૧૯૨૪); "સોરાષ્ટ્રની રસધાર" ભાગ-૩ (૧૯૨૫); "સોરાષ્ટ્રની રસધાર" ભાગ-૪, ૫ (૧૯૨૭), "દાદાજીની વાતો" (૧૯૨૭), "કંકાવટી" ભાગ-૧ (૧૯૨૭), "સોરઠી બહારવટિયા" ભાગ-૧ (૧૯૨૭); "સોરઠી બહારવટિયા" ભાગ-૨ (૧૯૨૮), "કંકાવટી" ભાગ-૨ (૧૯૨૮); "સોરઠી સંતો" (૧૯૨૮); "સોરઠી બહારવટિયા" ભાગ-૩ (૧૯૨૯), "સોરઠી ગીતકથાઓ" (૧૯૩૧), "પુરાતન ન્યોત" (૧૯૩૮), "રંગ છે બારોટ !" (૧૯૪૫) - નો સમાવેશ થાય છે.

મેધાણી - લોકસાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક

મેધાણીલાઈએ લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે ખેડાણ કર્યું છે, તે ધણું મૂલ્યવાન છે. તેઓ આ પ્રવૃત્તિને ધૂળધોયાના ધંધા તરીકે પટાવે છે તે પણ સૂચક છે. કોઈ યુનિવર્સિટી ન કરી શકે તેવું અને તેટલું લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદનનું કાર્ય તેમણે એકલે હાથે કર્યું છે.

જે જમાનામાં વિજ્ઞાનનો પૂરતો વિકાસ થયો નહોતો; વૈજ્ઞાનિક ચંદ્રોની ઉપલબ્ધિ ઓછી હતી અથવા તો તે વિશેની જાણકારી ઓછી હતી; લોકકંઠે જવતા અપ્રગટ સાહિત્યને નોંધવાની કોઈ સુવિધા મળીતી; ત્યારે તેમણે આર્થિક સહાય તેમ જ ટેપ રેકો ડિંગના ચંદ્ર વિના આવું કીમતી અને વિસારે પડતું જતું લોકસાહિત્ય એકત્ર કરવામાં કેવી અને કેટલી જહેમત લીધી હશે તે એમના લોકસાહિત્ય-વિષયક ગ્રંથો જોતા પ્રતીત થાય છે.

"રઠિયાળી રાત" ભાગ-૧ ના નિવેદનમાં મેઘાણીલાઈએ નોંધ્યું છે કે, "રઠિયાળી રાત" નો આ ત્રીજો સંગ્રહ ઉમેરતા એકંદર આશરે સાડા ત્રણસો ગીતોની સંપત્તિ આપણે સર્વભક્તી કાળના મુખમાંથી બચાવી શક્યા છીએ. સામાન્ય રીતે ધર્ણાખરં પ્રચલિત ગીતો આમાં સમાઈ જાય છે." આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આવા ધૂળધોયાના કાર્યમાં તેમણે અથાગ પરિશ્રમ લીધો હશે. મેઘાણીલાઈ દ્વારા સંપાદિત લોકસાહિત્યની મુલવણી કરતાં શ્રી કાલિદાસ સોલંકીએ નોંધ્યું છે કે, "લોકસાહિત્યની મુલવણી માટે લોકકળાઓના ઝવેરાતના ખભે ખડિયા ભરી ભરીને શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ જાત નીચોવી નાખી. સાહિત્ય-જગતના વિવેચકોએ મેઘાણીના મૂલ તો કર્યા, પણ લોકસાહિત્ય પ્રત્યે ઓરમાયું વર્તન રાખીને । ધૂરંધર મેઘાણીએ ધૂરા કાંધે લીધી તો ખરી, પણ અબ્બલ મંઝિલને આપતા પહેલાં એ કાળધર્મ પામ્યા. કાળજે કંઈક કોડ અભર ભરીને ગયા....., પણ જે ચીલો પાડતા ગયા, માર્ગ મોકળો કરતા ગયા એ નવતર માટે સ્તુત્યકર્મ બની રહ્યું. ગરવી ગુર્જરીના ચરણે જે નઝરાણું ધરતા ગયા એ કાળની સરાણે ચઢી અજરામર બની ગયું." ૧૩

લોકસાહિત્યનું સંશોધન અને પુનરુદ્ધાર કરવાનું કામ એમના લલાટે લખાયું હતું, એટલે ઈ.સ. ૧૯૨૧ માં આ વલિકપુત્ર પ્રાણ્યત્વના રંગે રંગાઈને, કલકત્તામાંની મોટી નોકરી છોડીને, સૌરાષ્ટ્રમાં પાછા ફરે છે. એમનો આ નિર્ણય એક પ્રકારની તૃપ્તિની પૂર્વભૂમિકા-માથી લેવાય છે: "સારું થયું કે દૂર કલકત્તામાં રહ્યે રહ્યે વતનની આ ખેંચ અનુભવી. એ કેટલી તીવ્ર છે, સાચી છે, એનું માપ, સૌરાષ્ટ્રમાં રહ્યે રહ્યે જ એને આત્મસમર્પણ કર્યું હોત તો, પૂરું ન નીકળી શકત. સારું થયું તે દુન્યવી સફળતા - સફળતાની શક્યતાઓ - જોઈ લીધી, દુન્યવી સફળતાનું મોં જોયા વગર જ આવો સાહસ નિર્ણય કરી બેઠા હોત તો જિંદગીમાં પાછળથી દુન્યવી આસ્વાદોના ઓરતા રહી જાત. સારું થયું કે લોકસાહિત્યના સંસ્કારો પર અંગ્રેજ, સંસ્કૃત, બંગાળી સાહિત્યનો પુટ લાગ્યો, નહિ તો સેકડો સરસ્વતીપુત્રો - ચારણો સૌરાષ્ટ્રમાં હોવા છતાં હજી સુધી લોકસાહિત્ય નવા યુગનો સમાદર પામ્યા વગરનું રહ્યું હતું એ સ્થિતિનો અંત કેમ આવત ? અને સાહિત્યજીવનનો સ્વીકાર કરવો નિર્માયો હતો તો સંસારની કપરી શાળામાં ધડાયા પછી એ સ્વીકાર્યું એ પણ બહુ ઝૂંડું થયું. વેદિયાની જેમ ઝંપલાવ્યું હોત, તો એમાંથી નીપજતી શહાદત પણ ભાગ્યે જ આકર્ષક નીવડત." ૧૪

મેધાણીલાઈનું સૌ પ્રથમ પુસ્તક "કુરબાનીની કથાઓ" ઈ.સ. ૧૯૨૨ માં પ્રસિદ્ધ થયું. કવિવર ટાગોરના "કથા ઓ કાહિની"નો તે અનુવાદ છે. મૂળ પુસ્તકમાં ચોત્રીસ પદ્યકૃતિઓ છે, તેમાંથી અઠાર અને "નાટ્ય કવિતા"માંથી બે એમ કુલ વીસ કૃતિઓનો અનુવાદ આપ્યો છે. એ પછી ઈ.સ. ૧૯૨૩ માં "ડોશીમાની વાતો" નામનું

લોકકથાનું પુસ્તક પ્રગટ થયું. આ પુસ્તક ઉપર બંગાળી લોકસાહિત્યની પ્રબળ અસર વરતાય છે, અને સ્વાભાવિક પણ છે. મેધાણીભાઈએ કલકત્તા-નિવાસ દરમ્યાન બંગાળી લોકસાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ ૧૯૨૨ માં "સી રાજ્" સાપ્તાહિકમાં જોડાયા ત્યારે "કુરબાનીની કથાઓ" અને "ડોશીમાની વાતો" માની કેટલીક કથાઓ તૈયાર હતી. "ડોશીમાની વાતો"નું લેખનકાર્ય બગસરામાં થયું હતું. "કુરબાનીની કથાઓ" માં પણે સ્થળે અસલિયત (originality) બદલાઈ ગઈ હોય એવું બન્યું છે.

મેધાણીભાઈનો "લોકસાહિત્યકાર" તરીકે ધણીવાર પણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે; ત્યારે એ પણ સ્પષ્ટ કરી લેવું જોઈએ કે "લોકસાહિત્યકાર" સંજ્ઞા દ્વારા આપણને શું અભિપ્રેત છે ? "સાહિત્યકાર" એટલે મૌલિક અને અભિજાત સાહિત્યનો સ્રષ્ટા એવો એક સામાન્ય અર્થ પ્રચલિત છે. પરંતુ એ અર્થમાં મેધાણીભાઈ લોકસાહિત્યના સર્જક નથી. તેઓ તો માત્ર લોકસાહિત્યના સંશોધક અને સંપાદક છે. તેથી એમને માટે "લોકસાહિત્યકાર" સંજ્ઞા પ્રયોજન શકાય. વસ્તુતઃ લોકસાહિત્ય એ સંધોર્મિનું અનામી સાહિત્ય છે, જેનો કોઈ એક નિર્ણયિત સર્જક હોતો નથી. આવું સાહિત્ય મોટે ભાગે ગ્રંથસ્થ હોતું નથી, લોકજીભે જીવતું હોય છે. એટલે તેને શોધવું, ભેગું કરવું, પ્રગટ કરવું એ પણ એક ભગીરથ કાર્ય છે. ગુજરાતી લોકસાહિત્યનો સમુદ્ધાર મેધાણીભાઈના હાથે થયો એ સીમાચિહ્ન જેવું તેવું નથી. પ્રા. પુષ્કર ચંદરવાકર પણ "લોકસાહિત્યકાર મેધાણી" એવો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે મૌલિક સર્જન કરતાં પણ સંશોધન-સંપાદનકાર્ય ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે: "સ્વ. શ્રી ઝવેરચંદ મેધાણીની પ્રતિભાનાં પૂર્ણ દર્શન કરવાં હોય અને તેમની

પરિણત પ્રજાને પામવી હોય તો તેમના લોકસાહિત્યના સંશોધિત, સંપાદિત અને સમાલોચિત ગ્રંથોને નિરાતે નિહાળવા જોઈએ. "૧૫

મેઘાણીભાઈમાં સંશોધક, સંગ્રહક અને સંપાદક એમ ત્રિવિધ પ્રતિભાનો સુભગ સમન્વય થયો છે એ એમણે સંપાદિત કરેલા લોકસાહિત્યના ત્રીસ ગ્રંથો ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. તેમણે લોકસાહિત્યના સંચય માટે યોજ્જસ દિવસો ફાળવીને વ્યવસ્થિત આયોજન કર્યું હતું : " શુક્ર, શનિ ને રવિ એ ત્રણ હતા પુસ્તકલેખનના અને સોરઠી ગીતો-કથાઓને ગોતવા જવાના પ્રવાસદિવસો..... પણ ગિરનારના શિવરાતના મેળાની કહાણી સંભળે અને એમનું હૈયું હાથ ન રહે : " એક કોર આપણા બગસરા ગામનો લુકમાનભાઈ વોરો અને બીજી કોર બરડાના બરબલા ગામની અડીબમ મેરાણી : એ માનવિયુંના મેળા અને એની વચ્ચે આ વોરો અને આ મેરાણી ત્રણ ત્રણ દિવસ સામાસામા દુહા- સોરઠા લલકારે." મેઘાણી દિવસની કામગીરી પતાવી રાતની મુસાફરી કરે, સૂવાનું ને પંથ કાપવાનું એમ "એક પંથ દો કાજ" પતાવે. વચ્ચે થાક્યાપાક્યા કોઈ હળવદના ખેડુ કે બરડાના ગોવાળના કંઠમાંથી ઝરતા દુહા ટપકાવી લે. "૧૬ આમ કરવાથી જે પાઠ મળે તેને મેઘાણીભાઈ ચકાસી લેતા. બીજા પાઠો મેળવવા માટે તેઓ અનેક વાતડાહયાઓને પંપાળતા. તેમણે લોકગીતોને કેવી રીતે બચાવ્યા તે નોંધતા શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકરે લખ્યું છે, "સ્વ. મેઘાણી ગુજરાતી લોકગીતોમાંથી લગભગ ૭૭૦ લોક- ગીતોને "બચાવી શક્યા છે." આ ગીતોને તેમણે કઈ રીતે બચાવ્યા ? કેટલાકની વહારે લોકગીતના સંપાદક બનીને મેઘાણી પંડયે ગયા છે, તો બગોદર (બગવદર) ગામની મેરાણી બહેન સો. ઢેલીબહેન મારકતે કેટલાક લોકગીતો મેળવ્યા છે; અને તે જમાનામાં રાણપુરથી "સૌરાષ્ટ્ર" સાપ્તાહિક પ્રસિધ્ધ થતું તેમાં સેવિકા તરીકે કામ કરતા વોરા બહેન

સારખાઈ અને તેમની પડોશમાં રહેતી બીજી બધી વોરા કોમની બહેનોની પાસેથી સંપાદકે લોકગીતો, રાસડાઓ વગેરે બેઠા કર્યા છે. મેધાણીએ લખ્યું છે: ‘મારી માતાએ ૪૦ વર્ષના પડો ખસેડીને એની કોમારાવસ્થાના રાસડા સંભારી લખાવ્યા.’ અને ‘દરબાર શ્રી વાજુસર વાળાએ મૂઠી ભરીને રત્નો દીધા.....’ તદુપરાંત મોંઘીબહેન બધેકા, શ્રીમતી જયાબહેન દાણી, શ્રી ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, શ્રી મણીલાલ ઠાકર, શ્રી ઈ-દુપ્રસાદ ભટ્ટ વગેરેએ તેમના માડેલ લોકગીતો આપ્યા. ”^{૧૭} આ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે મેધાણી-ભાઈના સંપાદનોમાં એમની માતા ઉપરાંત અન્ય મહાનુભાવો અને સામાન્ય વ્યક્તિઓનું પણ મહત્ત્વનું યોગદાન રહ્યું છે.

સમાજના નીચલા ધરમાંથી આવતા માણસો અને શ્રમજીવીઓનો પણ મેધાણીભાઈના લોકસાહિત્ય-સંપાદનમાં બહુમૂલ્ય ફાળો છે. સ્વ. મનુભાઈ જોધાણી નોંધે છે કે : “મેધાણીભાઈ “સૌરાષ્ટ્ર”માં જોડાયા ત્યારે ગારના ભીંતડાવાળી કોઠ જેવી ઓરડીમાં “સૌરાષ્ટ્ર” કાર્યાલય હતું, ને બધા ઝાડ નીચે બેસી લખાણ કરતા. પણ પછી સંસ્થા પગભર થતા કાર્યાલયનું પાકું મકાન તૈયાર થવા માંડ્યું. ચૂનાબંધ મકાનનો પાયો ખૂબ ઊંડો નાખી તેમાં પૂરાણ નાખીને ટીપવો પડે. આ ટિપ્પણમાં ગામની કોળણો, ખવાસણો ને વાધરણો તેમ જ હરિજન બાઈઓ આવતી ને ટીપતી વખતે થાક ન લાગે એટલા માટે પોતાના ગળાને છૂટું મૂકીને મીઠા કંઠે ગીતો ગાતી. આ ગીતો લોકગીતો હતાં. મેધાણીભાઈ રોજ બેઠા બેઠા સંભળે. કંઠની મીઠાશ અને શબ્દની વાણીથી રંગાતા જતા મેધાણીભાઈએ એ ગીતો ટપકાવી લેવા માંડ્યા. ”^{૧૮} લોકસાહિત્યના ભાવિ વિશે મેધાણીભાઈના

શબ્દોમાં જે શ્રદ્ધા અને અપેક્ષા હતી તે આજે સાચા ઠરે છે : " એકવાર બગસરામાં લોકગીત ગાયેલા ત્યારે બહેનો ઓસરી અને ધરમાં બેઠી ઠી-ઠી કરતી હતી: ' હવે આવા તો અમે ધણાય સાભળ્યા છે. નવું કંઈક ગવરાવો.' મેઘાણીને નવા ગાવામાં કંઈ લેવા જવું પડે એવું ન હતું. પણ એમનાથી કહેવાઈ ગયું: 'તમને આજ નહિ સમજાય, પણ હવે પછીની પેઢીને - શિક્ષિતોને - આ બધું ગમી જવાનું છે. થોડી રાહ જુઓ.'"^{૧૯} આ શબ્દોમાં રહેલો રણકાર અને આત્મશ્રદ્ધા "પેલા" અંતરનાદની એઘાણી આપે છે. ભવિષ્યની પેઢીને શું ગમશે તે વિશે ભવિષ્યકથન કરતા મેઘાણીભાઈ પાસે ચોક્કસ દિશાસૂચન અને સંનિષ્ઠા હતી તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે.

લોકસાહિત્યના સંશોધન - સંપાદનની કામગીરી મેઘાણીભાઈને એકલે હાથે જ બજાવવાની હતી. પરંતુ એમાં જ્યાંથી સહકાર મળ્યો, ત્યાંથી એમણે મોકળા મને ઉત્સાહથી લીધો છે. આ કામમાં કેટલાક મિત્રોની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સહાય પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. " તેઓ ભાવનગર જઈને એમના મિત્ર અમૃતલાલ દાણીને મળે છે અને તેમના પત્ની જ્યાંબહેન પાસે ગીતો ગવડાવે ને પોતાના ગળામાં બેસાડે, "રઠિયાળી રાત", "હાલરડા" અને "ચૂદડી"ના સંગ્રહો તૈયાર થવા માંડયા. વડિયાના મિત્ર હાથીભાઈ વાક અને તેમના પત્ની પાસેથી અને હડાળેથી પણ એમાં સામગ્રી ઉમેરાતી ગઈ. દરબાર વાજસુર વાળા કનેથી અને ગગુભાઈ ચારણ પાસેથી મળેલી કથાઓમાં બીજી ઉમેરાઈ અને "સો રાજૂની રસધાર"ના પાંચ ભાગો, "સોરઠી બહારવટિયા", "સોરઠી સંતો" વગેરે આકાર પામ્યાં."^{૨૦} લોકસાહિત્યના જે પુસ્તકોનું મેઘાણીભાઈએ સંપાદન કર્યું છે, તેમાં એમણે અત્યાસયુક્ત પ્રસ્તાવનાઓ પણ આપી છે.

આ પ્રસ્તાવનાઓમાં એમણે પક્ષકાર તરીકે લોકસાહિત્યના ગુણોનું વિવરણ કર્યું છે. એમનો પ્રયત્ન ન્યાયાધીશની અદાથી અતિમ નિર્ણય આપવાનો રહ્યો નથી. લોકસાહિત્યને શિષ્ટ સમાજમાં લોકપ્રિય કરવા માટે ક્યારેક તેમણે તેની ખૂબીઓનું અતિશયોક્તિભર્યું વર્ણન પણ કર્યું છે. આ પ્રસ્તાવનાઓ રસજતા વિવેચનના આકર્ષક નમૂનારૂપ બની છે. તેમાં સૌરાષ્ટ્રની ધરતીનું ખમીર, ઝિંદાદિલી અને દિલેરીનું અશુભ નિરૂપણ થયું છે. લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરતાં કરતાં, એની આડપેદાશરૂપે મેઘાણીભાઈ પાસેથી કેટલીક સર્જનાત્મક કૃતિઓ પણ મળી છે. લોકસાહિત્યના સંશોધક અને પત્રકાર તરીકેની કામગીરી દરમિયાન એમને સામાજિક પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ કરવાની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ; પરિણામે સ્વતંત્ર કૃતિનું સર્જન થવા પામ્યું. એમણે સંપાદિત કરેલા લોકસાહિત્યની અસર "સોરઠ, તારાં વહેતાં પાણી", "વેવિશાળ" "તુલસી ક્યારો" જેવી નવલકથાઓમાં અનુભવાય છે. આમાં ખાસ કરીને પાત્રો, પરિવેશ, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ અને ભાષાપ્રયોગ પરત્વે અસર સવિશેષ દેખાય છે. મેઘાણીભાઈ લોકસાહિત્ય દ્વારા લોકોના લોહીમાં વહેતાં ભૂતકાળનાં સંસ્મરણોને રજૂ કરે છે.

મેઘાણીભાઈમાં ક્યારેક સંશોધક અને સંપાદક તરીકેની કામગીરી એકીસાથે થયેલી જોવા મળે છે, તેની પ્રતીતિ સ્વ. મનુભાઈ જોધાણીએ નોંધેલી કેટલીક હકીકતો પરથી થાય છે: "કાર્યાલય તરફથી વીશીની ઢબે એક રસોડું ચાલતું. તેમાં મહેમાનો અને સ્ટાફના માણસો પણ જમતા. એ રસોડાની વ્યવસ્થા હીરજીભાઈ બારોટ નામના સૌરાષ્ટ્ર પ્રેસના કંપોઝીટરના પત્ની કરતાં. હીરજીભાઈના વૃદ્ધ માતૃશ્રી ભારે વાતરસિયા, બારોટના દીકરી અને ઉંમરે વૃદ્ધ એટલે લોકકથાઓ અને

વ્રતકથાઓનો લંડાર. મેઘાણીભાઈએ એમને રીઝવીને જૂની વ્રતકથાઓ વહેવડાવવા માંડી ને એમની પોતાની ઢબે રચના કરવા માંડી. એ વ્રતકથાઓ "કંકાવટી" નામે ધરધરની બહેનોના હાથમાં રહી છે. "૨૧

શ્રી ચંદરવાકર કહે છે તેમ સંશોધક તરીકે મેઘાણીભાઈમાં સત્યની નજીક જવાની તલપ છે તેની ખાતરી આ વિધાનમાં થાય છે.

લોકસાહિત્ય પ્રત્યે મેઘાણીભાઈનો અભિગમ લગભગ કૌતુકલક્ષી રહ્યો છે. શરૂઆતમાં તેઓ જિજ્ઞાસુવૃત્તિથી જેવી સામગ્રી મળે તેવી ટપકાવી લેતા. શ્રી ચંદરવાકરે નોંધ્યું છે: "પ્રારંભમાં મેઘાણીનું કામ માત્ર સંગ્રહકર્તા હોય તેવો ભાસ લેવો થાય છે. ઉત્સાહથી તેઓ આ પ્રાપ્તિના કામે લાગ્યા હોય તેવું "રઠિયાળી રાત" ભાગ-૧, ૨, ૩, ૪ ના વર્ગીકરણ પરથી સ્પષ્ટ ભાસે છે. આ કથન અંગેશ્રી મનુભાઈ જોધાણીની સાહેલી નોંધવી જરૂરી છે. . . . . જે ચોકસાઈ થવી જોઈએ એ તે વખતે કરવાનું મેઘાણીભાઈના ખ્યાલમાં ન હતું. ઉત્સાહને કારણે જે આઠ્યું તે તરત પ્રસિદ્ધ કરવાની અદમ્ય ઇચ્છાથી એ... લખાયે જતી... એટલે કે પ્રારંભમાં સ્વ. મેઘાણી માત્ર સંગ્રહક Collector of Folk-Songs - હતા." ૨૨

કલકત્તામાં રહ્યે રહ્યે તેમણે અંતરનો સાદ સાંભળ્યો અને તેને તેઓ જીવનપર્યંત નિષ્ઠાપૂર્વક અનુસર્યા. તેમણે ગોંદરાની ગોધૂલિ પ્રત્યેની વફાદારી લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદન દ્વારા સિદ્ધ કરી આપી છે. લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનની પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે તેમની નમ્રતા એક ગુણવિશેષ બને છે. મૂળભૂત રીતે તેઓ માનતા હતા કે પોતે ટપાલી છે, આ વિદ્વા તો ચારણોની છે.

મેધાણીભાઈએ જે લોકસાહિત્ય સંશોધ્યું હતું, તેમાંનું શક્ય હતું તેટલું તેમણે ગ્રંથસ્થ કર્યું છે; પરંતુ તેમાંનું જે કેટલુંક તેમના કંઠે હતું તે તેમની સાથે જ જતું રહ્યું એ ખોટ તો મોટી છે: "ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો એમના ગીતોનો ઉપયોગ ન કરી શક્યું, એ જ રીતે કોઈ વિદ્યાલયમાં એમના 'કંઠમાં ૫૦૦ જેટલા ગીતો' હતા તે અને એમની દ્વારા બીજાઓના ગીતો રેકોર્ડિંગ મશીનથી ઉતરાવી લઈ શકી નહિ એ ઉણપ હંમેશને માટે ખટક્યા કરશે." ^{૨૩} આવા વિષમ સંજોગોમાં ચંદ્રોની મદદ વિના, કોઈ સાથી કે સહકાર્યકરની મદદ વિના, વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની જાણકારી વિના, એમણે એકલે હાથે લોકસાહિત્યની ધૂણી ધખાવી હતી અને સંશોધન-સંપાદનની દિશામાં શક્ય એટલા પ્રયાસો પૂરી નિષ્ઠાથી કર્યા હતા, તે ધટના તેમને માટે આપણા અંતરમાં અહોભાવ પ્રેરે છે.

લોકસાહિત્યના તેમના સંપાદનકાર્યમાં અનેક સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનો ફાળો ગણનાપાત્ર રહ્યો છે. બગવદરના મેરાણી ઢેલીબહેન પાસેથી "રઢિયાળી રાત"ના કેટલાક લોકગીતો પ્રાપ્ત થયા છે; તો "સોરઠી બહારવટિયા"ની કથાઓ રતનશીભાઈ શેઠ, આરંભડા ગામના વાઢેલા કુળના ઠકરાણી વગેરે પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ યાદીમાં વોરા બહેન સારખાઈ, મોંધીબહેન બધેકા, જયાબહેન દાણી, ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, મણિલાલ ઠાકર, ઈ-દુપ્રસાદ ભટ્ટ, દરબાર વાજસુર વાળા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. મેધાણીભાઈની માતાએ પોતાની કૌમારાવસ્થાના રાસડા યાદ કરી કરીને લખાવ્યા હતા, શ્રી ચંદરવાકર લખે છે તેમ મેધાણીને લોકસાહિત્યના મોટી લોકજીવનના હીલોજાતા મહાસાગરમાંથી મળ્યાં છે. તેઓ હકીકતમાં મીણમાટીના માનવીના પરબદા હતા,

તેથી જ આ કામ એમને માટે સરળ બની શક્યું. લોકોને રીઝવવાની, તેમની પાસેથી કીમતી સામગ્રી કઢાવી લેવાની આતમસૂઝ તેમને સાધ્ય હતી. નહિતર આટલું વિપુલ કાર્ય એકલે હાથે ન જ થઈ શક્યું હોત. લોકસાહિત્યની કૃતિનું સંશોધન કર્યા પછી તેમણે પ્રાપ્ય સામગ્રીને ચકાસી જોઈ છે. ન્યા શક્ય બન્યું છે ત્યાં પાદટીપમાં પાઠભેદ પણ આપ્યા છે. "રઠિયાળી રાત"માં પણ ઠેકાણે પાઠભેદ મૂકેલા જોવા મળે છે. લોકગીત હોય કે લોકકથા હોય; સૌ પ્રથમ તો તેઓ ટાચણ કરી લેતા. પછી એ ટાચણને આધારે કૃતિનું લખાણ તૈયાર કરતા. આને કારણે કૃતિમાં એમનું પોતાનું ઉમેરણ પણ થઈ જતું. "કંકાવટી" તથા "સો રઠી બહારવટિયા" જેવી સંગૃહીત કૃતિઓમાં આવું બન્યું છે. એમાં લોકસાહિત્યના અંશો હોવા છતાં મેધાણીશૈલીની ધેરી અસરને કારણે એમને શુદ્ધ લોકસાહિત્યની કૃતિઓ ન ગણી શકાય. અલબત્ત, મેધાણીભાઈના શૈલીસ્પર્શને લઈને આ બધી કૃતિઓ આસ્વાદ્ય અને લોકપ્રિય બની છે તેની ના પાડી શકાય તેમ નથી.

પ્રારંભમાં મેધાણીભાઈ લોકસાહિત્યના સંગ્રાહક હતા. પરંતુ પાછળથી સંપાદકની કામગીરી શરૂ થઈ. આમ હોવાથી જ એમણે પાઠભેદ આપવાનું કામ કર્યું છે. ક્યારેક પાઠને ચકાસવાનું પણ કામ કર્યું છે, પરંતુ લોકસાહિત્યના સંપાદનની કામગીરીમાં પાઠ-ચકાસણી કે પાઠનિર્ણયની કામગીરી આવતી નથી. આમ, તેઓ કર્યાક અવળા માર્ગે ફંટાયેલા પણ જણાય છે. પાઠભેદ એ તો લોકસાહિત્યનું એક વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. સાક્ષેત ઈતિહાસકારના જેવી, માત્ર માહિતીસંચય કરનાર સંગ્રાહકના જેવી, તેમની મુદ્દા રહી નથી. શ્રી ચંદરવાકરે પણ બે વખત નોંધ્યું છે કે, "મેધાણીનું કામ માત્ર સંગ્રાહકનું હોય તેવો ભાસ

યાય છે." મેઘાણીભાઈના પ્રારંભના સંપાદનમાં ઉત્સાહનો અતિરેક અને જિજ્ઞાસુભૂતિ દેખાય છે; વૈજ્ઞાનિકતા, ચોક્કસાઈ કે તર્કબદ્ધતા જણાતી નથી. જે સમયમાં મેઘાણીભાઈએ લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનની કામગીરી બજાવી, તે સમયે ચોક્કસાઈ કરવાની કોઈ વ્યવસ્થિત સામગ્રી કે ચંદ્રો તેમની પાસે નહોતા. લોકગીતો ભેગા કરતા, પણ તેના વર્ગીકરણની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો પૂરતો પ્રસાર અને પ્રચાર થયો નહોતો. એટલે તેમણે લોકગીતોનું વર્ગીકરણ પોતાની સૂઝ પ્રમાણે કર્યું છે. આજે તો લોકગીતોના વર્ગીકરણ માટે રામનરેશ ત્રિપાઠી, ડૉ. સત્યે-દ, ડૉ. શ્યામ પરમાર, ડૉ. કૃષ્ણદેવ ઉપાધ્યાય, સૂર્યકિરણ પરીક વગેરે લોકસાહિત્યજ્ઞોના મતો પ્રચલિત બન્યા છે. મેઘાણીભાઈના સમકાલીન લોકસાહિત્ય-સંપાદક સૂર્યકિરણ પરીકે રાજસ્થાનના લોકગીતોનું સંપાદન કરીને તેના વર્ગીકરણ માટે આગ્રહ, ચોક્કસાઈ અને સૂક્ષ્મ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ દર્શાવી છે. મેઘાણીભાઈએ લોકગીતોનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે આપ્યું છે; (૧) દાપત્યજીવન (૨) કુટુંબ સંસાર (૩) ઇતિહાસ (૪) રમકડાં (૫) બાળગીતો, હાલરડાં (૬) ક્ષાનગોપી (૭) રસગીતો (૮) વિનોદગીતો (૯) નવરાત્રિના જોડકણાં (૧૦) કથાગીતો (૧૧) સંસારચિત્રો (૧૨) ઋતુગીતો (૧૩) કજોડાનાં ગીતો (૧૪) દિયર-ભોજાઈનાં ગીતો (૧૫) ઇશ્કમસ્તીનાં ગીતો (૧૬) મુસલમાની રાસડાં (૧૭) રમતરાસડાં (૧૮) જ્ઞાનગીતો વગેરે. પરંતુ આ વર્ગીકરણમાં કેટલાક વિષયો બેવડાયા છે, તો કેટલાક વિષયોનું અલગ વિભાજન બિનજરૂરી બન્યું છે - દા.ત. કુટુંબ સંસારના વિભાગમાં દાપત્ય, ક્ષાનગોપી, સંસારચિત્રો, કજોડાનાં ગીતો, દિયર-ભોજાઈનાં ગીતો વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય. એમનું અલગ અલગ વિભાગીકરણ કરવું જરૂરી લાગતું નથી.

લોકગીતોના સંપાદનમાં મેધાણીભાઈએ અને તેટલી ચોકસાઈ રાખી છે, અને શક્ય એટલા પાઠાંતરો પણ નોંધ્યા છે. ‘મારી સાહેલીનું બેડલું’ ગીતમાં મૂળ પંક્તિ આ પ્રમાણે છે:

" છલકાતું આવે બેડલું,

મલકાતી આવે નાર રે મારી સાહેલીનું બેડલું. "

આ પંક્તિનો બીજો પાઠ આપતા લખ્યું છે:

" ગુજરાતની ઠકરાણીઓ આ પ્રમાણે ગાય છે:

" ઝલકાતું આવે બેડલું,

મલપાતી આવે નાર રે મારી લાલ રંગીલીનું બેડલું. "

‘નો દીઠી’ ગીતમાં મૂળ પંક્તિ આ પ્રમાણે છે:

" માડી ! બાર બાર વરસે આવીઓ,

માડી ! નો દીઠી પાતળી પરમાર્ય રે જાડેજ મા !

મોલુમાં દીવો શગ બળે રે. "

આ પંક્તિનો બીજો પાઠ, "મોલુમાં દીવો શગ બળે રે" ને બદલે

" નવે તે નવરંગ ચૂદડી રે " નોંધ્યો છે. આવા પાઠાંતર ‘સંતાકૂકડી’

‘દીકરાની ઝંપના’ ("પગલીનો પાડનાર લોને રન્નાદે")

‘દેવના દીધેલા’ વગેરે લોકગીતોમાં પણ જોવા મળે છે. ‘ચંદાવળી’

નામના બેલેડમાં મૂળ પાઠ ઉપરાંત પાદટીપમાં બરડાનો અને ગોહિલ-

વાડી એમ બે પાઠ નોંધ્યા છે. એ જ પ્રમાણે કેટલાક લોકગીતોમાં

સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીના તળપદા શબ્દો કે વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં વપરાતા

શબ્દોના અર્થો પાદટીપમાં આપ્યા છે. લોકગીતોની સાથે મૂકેલા

આ પાઠાંતરો કયા સ્થળેથી, કઈ જાતિમાંથી, કઈ તારીખે મળ્યા

તેની વિગતો આપી હોત તો આ કામ વિશેષ શાસ્ત્રીય બન્યું હોત.

આમ, જોઈ શકાશે કે મેઘાણીભાઈનો અભિગમ કૌતુહલક્ષી (Romantic) રહ્યો છે, વૈજ્ઞાનિક (Scientific) નથી.

લોકસાહિત્ય વિશેની મેઘાણીભાઈની રુચિના મૂળ એમના બાળપણના સંસ્કારો અને અનુભવોમાં રહેલા છે. બાળપણમાં તેઓ ગિરનારના શિવરાત્રિના મેળામાં જતા, લુકમાનભાઈ વોરો અને બરબલા ગામની મેરાણી સામસામા દુહા લલકારે તે સાંભળી તેઓ દિગ્ગંથ જતા. વખત જતાં દરબાર વાજસુર વાળાનો સમાગમ થયો અને લોકસાહિત્ય માટેના પ્રેમની એમના અંતરમાં જાણે કે સરવાણી ફૂટી નીકળી ! મેઘાણીભાઈએ પોતે જ કહ્યું કે, " એ પ્રવાહોને કળનાર પાણીકળો ઈ.સ. ૧૯૨૨ માં ભેટયો." દરબાર વાજસુર વાળા તો આગળી ચીંધનાર નિમિત્ત માત્ર હતા, પ્રેરણાસ્ત્રોત હતા. લોકસાહિત્યમાં અભિવ્યક્ત થતી કેટલીક સામાજિક વિધિઓની પાછળ ચોક્કસ વિચારણા રહેલી હોય છે. લગ્નની અનેક વિધિઓમાંની એક વિધિ ઉકરડી નોતરવા જવાની હોય છે. ઉકરડીમાં તો કયરોપૂજો નાખવામાં આવે છે, તેની વળી પૂજા કેવી ? પરંતુ ઘણે ઠેકાણે ઉકરડાને લક્ષ્મીનો દેવતા ગણવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ ગામડામાં ચોર-લૂટારાના ભયને કારણે લોકો પૈસા ઉકરડે સંતાડી રાખતા, તેથી લક્ષ્મીના દેવતાની (ઉકરડા) ની પૂજા કરવામાં આવે છે. મેઘાણીભાઈએ બીજું એક મહત્ત્વનું કામ એ કયું કે લોકસાહિત્યના સંપાદન અને પ્રસાર દ્વારા તળપદી લોકબોલીને શિષ્ટ સાહિત્યને ક્ષેત્રે પ્રતિષ્ઠિત કરી. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે લોકબોલીનો વાર્તા-નવલકથા વગેરેમાં વિપુલ પ્રમાણમાં વિનિયોગ થઈ રહ્યો છે. એટલે આ દિશામાંના મેઘાણીભાઈના પ્રયાસનું પણ મહત્ત્વ છે. "દસ્તાવેજ", "હોથલ પદમણી" જેવી કથાઓ

સમૂહમાં રહેતા લોકોના સમાજ-જીવનની પરંપરાગત પ્રણાલીને આલેખે છે. "સોરઠી સંતવાણી"ના ભજનોની નીચે ભજનિકોના નામો મૂકેલા છે, તેથી આ ગીતોને લોકગીત ન કહી શકાય. હકીકતમાં એને જુદી કોટિમાં મૂકીને તેનું મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. જેમાં જિવાતા લોકજીવનના રંગો ક્ષિપ્રતા હોય તે જ કૃતિ લોકસાહિત્ય બની શકે છે. લોકજીવનમાંથી ઉદ્ભૂત લોકવિદ્યા (Folklore) નો જ એક ભાગ યા અંશ લોકસાહિત્ય (Folk Literature) જ છે. લોકવિદ્યા હમેશા જીવંત અને વિકાસશીલ હોય છે. એમાં નવા નવા પલટા, ઉમેરા થતા જ રહે છે. ટૂંકમાં, નવીન પરિવર્તન સ્વીકારવાનો એક ગુણ લોકવિદ્યામાં હોય છે.

મેઘાણીભાઈના હસ્તલિખિત ટાંચણમાં એક હિન્દી લોકગીત પણ જોવા મળે છે, જે હજી સુધી અપ્રગટ છે. તેમાંની એક પંક્તિ આ પ્રમાણે છે: "મટ્ટીમે તો મિલ જાના." આ પંક્તિમાં મૂળ "મટ્ટી" શબ્દ પર છેકો મારીને તેમણે "માટી" શબ્દ લખ્યો છે. ગીત ટપકાવતા થયેલી ભૂલ આ રીતે પાછળથી સુધારી હોય એ બનવાજોગ છે. ઉજ્જયિની નગરીના રાજા ભરથરીને લગતું એક ગીત પણ આ ટાંચણમાં જોવા મળે છે. °૬ રંગ છે બારોટ ૧૭ ની °જનમના જોગી° લોકકથામાં આવી જ પંક્તિઓ થોડાક શાબ્દિક ફેરફાર સાથે આવે છે. ભરથરીને લગતા ગીતમાંની એક પંક્તિ આ પ્રમાણે છે: "મા મે દીર્ધા છે દાન હરિ." અહીં મેઘાણીભાઈ ચોકસાઈ કરી શક્યા નથી. આગળ-પાછળનો સંદર્ભ જોઈએ "મા મે" એટલે "મામાએ" એવો અર્થ બેસાડવો પડે છે. એ જ ગીતમાં એક વર્ણને બદલે બીજો વર્ણ વપરાયાનું પણ ઉદાહરણ મળે છે: "દૂઝે ગુલૂડી ગુજરાત હરિ."

આજનો પ્રચલિત "ધેલૂડી" શબ્દ એ કાળે "ગુલૂડી"ના રૂપમાં ચલણી

હોવાનું જણાય છે. એક માણસ ખોલે અને બીજો ગીત ટપકાવે ત્યારે એમાં ઉચ્ચારણભેદ કે સમજફેરથી પાઠભેદ થઈ જાય એ પણ શક્ય છે. આવે પ્રસંગે ગીત ટપકાવ્યાની તારીખ અને અન્ય જરૂરી વિગતો મળતી હોય, તો તેને આધારે એ સમયગાળામાં ખોલાતી ખોલી, ઉચ્ચારણની ખાસિયતો, પ્રચલિત શબ્દલંકા વગેરેને આધારે ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ લોકગીતની આલોચના થઈ શકે. પરંતુ કમનસીબી એ છે કે ભાષા-વિજ્ઞાનના ચંદ્રો અને રેકોર્ડિંગની સુવિધાને અભાવે આ મોંઘેરું ધન તેના અસલી રંગોમાં પ્રાપ્ત થયું નથી. આમ છતાં, એ તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, મેઘાણીભાઈએ અને ત્યાં સુધી લોકસાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત લોક-જીવનને પૂરી વફાદારીથી આલેખવાની જહેમત લીધી છે.

લોકસાહિત્ય મેઘાણીભાઈનું પિતૃકુલ છે એમ દર્શાવતા શ્રી સુન્દરમે લખ્યું છે: " એમનું પિતૃકુલ તે લોકસાહિત્ય, સોરઠની બુલદ ભાષા, ચારણોની વેગીલી શૈલી અને લોકસાહિત્યની જીવનનિકટતા - એ બધા ગુણો એમની કવિતામાં ભારોભાર ક્ષીરથી આવ્યા છે. એમણે પિતૃકુલનું સંશોધન કર્યું અને આનુવંશિક ગુણોને છેવટે પોતામાં પ્રગટ કરી બતાવ્યા. લોકસાહિત્ય અવૈયક્તિક સર્જન છે. એ જો વૈયક્તિક બને તો કેવું બને તે જોવું હોય તો તે આપણને મેઘાણીમાં જોવા મળે. "૨૪" અહીં એક વાત શ્રી સુન્દરમના લક્ષ બહાર નીકળી ગઈ કે લોકસાહિત્ય વૈયક્તિક સર્જન બને તો તે લોકસાહિત્ય રહે ખરું ? અવૈયક્તિક સર્જન એ તો લોકસાહિત્યનું એક ધર્મ મહત્ત્વનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે. લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદનની પ્રેરણા મેઘાણીભાઈને જે વ્યક્તિઓ પાસેથી મળી, તેમનો ઋણસ્વીકારણ કરવાનું એ ચૂક્યા નથી. એમને મળેલો એમની માતાનો સંસ્કારવારસો પણ બહુમૂલ્ય હતો તે એમનું નિવેદન જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે.

મેધાણીભાઈમાં સંશોધક-સંપાદકની સાથે સર્જકનો પણ સમન્વય થયેલો જોઈ શકાય છે. તેથી લોકસાહિત્યની સંશોધન-સંપાદનમાં તેમની સર્જકતાના રંગો પૂરાય છે, અને તેમની મૌલિક સર્જનોમાં તેમને પ્રાપ્ત થયેલ લોકસાહિત્યના સંસ્કારો ઉમેરાય છે. શ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ આ સંદર્ભમાં લખ્યું છે: " મેધાણીનું કોઈ પણ કાવ્ય હાથ ધરનારને એક વાતની પ્રતીતિ થશે કે મેધાણીના કાવ્યમાં જે કંઈ આસ્વાદ્ય અંશ છે તે સ્વકીય કાવ્યકર્મથી નીપજેલી સ્વાયત્ત સંપત્તિનો નથી, પણ લોકસમુદાયમાં ધૂમતા કવિતા પારખુને હાથે ઉદ્ધરેલા અને સંસ્કારાયેલા લોકગીત કે લોકવાણીના ટુકડાઓનો છે. તત્કાલીનતા, ઐતિહાસિકતા, પ્રસંગપ્રાકૃતતા, અન્યપરતાને કારણે મેધાણીના ઝાઝા વેડફાઈ ગયેલા કાવ્યોમાંથી જે કંઈ ટકી રહેવા પામે એવા છે તે કેવલ આ અંશને આભારી છે." ^{૨૫} કવિ મેધાણીભાઈમાં લોકસાહિત્યના સંશોધક-સંપાદક મેધાણીભાઈની છાયા સોથી વધુ પ્રબળ, અને ન ભુલાય તેવી છે, તેની પ્રતીતિ "યુગવંદના"ની કવિતા તપાસતા થાય છે. લોકગીત કે જનકંઠની કોઈ એકાદ પંક્તિ કે એનું એકાદ પ્રતિરૂપ એમની કવિતાનું પ્રેરકબળ બની જાય છે. "વેણીના ફૂલ" કે "કિલ્લોલ"ની ધણીબરી રચનાઓ આ જાતની નીપજ છે. મેધાણીભાઈએ વિવેચકોને ઉપર્યુક્ત બે કૃતિ ઉપર નજર નાખવા વિનંતી કરી હતી, જો કે વિવેચકો તે તરફ સામાન્યતઃ ઉદાસીન જ રહ્યા હતા. આ કૃતિઓ પ્રત્યે મેધાણીભાઈને જે આકર્ષણ હતું, તેના બીજા લોકસાહિત્યની દુનિયામાં રહેલા છે. મેધાણીભાઈ પહેલા લોકસાહિત્યના સંવર્ધક છે, અને પછી સર્જક છે; તેનું સમર્થન એમના અંગત મતવ્ય અને સર્જનાત્મક સાહિત્યની રચનાઓમાંથી મળી રહે છે. "કિલ્લોલ"ની પ્રસ્તાવનામાં એમનું અંગત મતવ્ય આ પ્રમાણે છે: " મારી મુલવણી કરવામાંથી એ

“વેણીના ફૂલ” અને “કિલ્લોલ”ના ગીતો બાદ જ રહી ગયા છે. વિવેચકોને વિનતી કરું છું કે એ ગીતોને મારી વધુ પ્રિય કૃતિઓ લેખે નિગાહમાં લેજો.” લોકસાહિત્યના સંપાદનનું કાર્ય એ જૂથ (Group) નું કાર્ય છે એવો મત અત્યારના લોકસાહિત્યજ્ઞોએ પ્રસ્થાપિત કર્યો છે. એના અનુલક્ષમાં મેધાણીલાઈએ લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનકાર્યમાં કેટકેટલી મુશ્કેલીઓ વેઠી હશે તે સમજી શકાશે. તેમની સંશોધનવૃત્તિ અનુભવે વધુ સતેજ બને છે. પ્રારંભમાં દેખાતી કયાશ ક્રમશઃ ઓગળતી જાય છે. તેમની પાસે વૈજ્ઞાનિકદૃષ્ટિ નહોતી, તેમ છતાં પોતાની સૂઝ પ્રમાણે તેમણે જે પાઠલેદો આપ્યા છે, તે તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે ધણા ઉપયોગી બને તેવા છે. સંપાદક જો લોકસાહિત્યની પ્રાપ્તિનોંધ શાસ્ત્રીય ઢબે આપતો હોય, તો તે કાચી સામગ્રી (Crude material) સમાજશાસ્ત્રી, ઇતિહાસકાર કે લોકબોલીના તજ્ઞિદને તે શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી બને છે.

લોકસાહિત્યનું વૈજ્ઞાનિક સંશોધન-સંપાદન

લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદનની પદ્ધતિ વિશે મેધાણી-લાઈનો ખ્યાલ વિભ્રમમાં નાખે તેવો છે. તેમણે “સૌરાષ્ટ્રના ખંડેરો”માં લખ્યું છે કે “લોકવાણીના સાહિત્યને સંધરવા નીકળનાર શોધક આવા ભય વચ્ચે હમેશાં ઊભેલો છે: એક જ જાહેરી ઝીલેલા બોલને એણે જગત પાસે ન ધરી દેવો પટે. લોકસાહિત્ય એટલે જ્યાં ત્યાંથી પડયો શબ્દ એ ને એ સ્વરૂપે રજૂ કરવાનું સાહિત્ય નહિ. એક જ વાત, એક જ કથા, એક જ પદના : એના શક્ય તેટલા તમામ પાઠો એકઠા કર્યા પછી જ એમાંથી સાચો પાઠ પકડવો રહે છે.” મેધાણીલાઈએ લોકસાહિત્યની વ્યાખ્યા આપી છે, તે મૂળમાં જ ખોટી છે. લોકસાહિત્યનો શબ્દ એના

અસલ સ્વરૂપમાં જ રજૂ કરવાનો રહે છે. જો એમ ન થાય તો એને લોકસાહિત્ય કહેવાય જ નહિ. બીજું, લોકસાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થયેલા બધા જ પાઠ સાચા હોય છે. લોકસાહિત્યના સંપાદકે પાઠનિર્ણયની કામગીરી કરવાની હોતી નથી. પ્રા. કે. કા. શાસ્ત્રી જેવા સંપાદકો શિષ્ટ સાહિત્યના સંપાદનમાં અધિકૃત વાચના કે “સાચો પાઠ” આપે છે. પરંતુ એ તો સંપાદનની એક જુદી જ પદ્ધતિ છે. લોકસાહિત્યની સંપાદન પદ્ધતિ તાત્ત્વિક રીતે તે કરતા જુદી જ હોય છે.

લોકસાહિત્યનું સંશોધન - સંપાદન ખાસ કરીને ક્ષેત્રીય કાર્ય (Field Work) ઉપર આધારિત છે. એટલે સંશોધકે એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે રખડી રઝડીને સામગ્રી મેળવવાની રહે છે. મેઘાણીભાઈએ એકલે હાથે આ કામગીરી કરી છે, તેથી તેમને એમાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ પડી હશે એ સમજ શકાય તેવું છે. વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આપણે ત્યાં લોકસાહિત્યના વૈજ્ઞાનિક સંપાદનની નવી ક્ષિતિજો ઊપડી છે, તેના મૂળમાં પાશ્ચાત્ય લોકસાહિત્ય-વિજ્ઞાનનું પરિશીલન કારણભૂત છે.

ક્ષેત્રીય કાર્યમાં ભૌગોલિક સીમામાંથી પસાર થવાનું હોય છે, એટલે જે તે સ્થળનો પરિચય હોવો જરૂરી બને છે. સંપાદકને સામગ્રીના સંગ્રહ માટે મૂળ સુધી જવાનું રહે છે. એક જ પ્રદેશ અને સમુદાયમાંથી પ્રાપ્ત થતી અભિવ્યક્તિને સંપૂર્ણપણે એકત્રિત કરીને, તેના વિશિષ્ટ સ્તરોને આધારે ગોઠવીને પ્રસ્તુત કરવાની હોય છે. આપણે જેને આદિમ જાતિ કહી છે તેની સાથે જ લોકસાહિત્ય સંબંધિત છે એવી ધારણા ખોટી છે, કારણ કે વસ્તુતઃ નગરોમાં પણ લોકસાહિત્યનો પ્રસાર થયેલો હોય છે. આજકાલ લોકસાહિત્ય સંબંધી અધ્યયન અને સંશોધનને સારો એવો વેગ મળ્યો છે, કારણ કે જે લોકકથા-પરંપરા છે તેમાં

ઝડપી પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. નગર અને ગ્રામની ઉપેક્ષાથી પણ લોકકથાની મહત્વપૂર્ણ સામગ્રી લુપ્ત થઈ જશે એવો સંદેહ રહે છે. એ તો નિર્વિવાદ છે કે લોકસાહિત્યનું ક્ષેત્ર પ્રત્યેક સમાજ અને સમુદાયમાં છે; એટલે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાંથી લોકસાહિત્યનું સંશોધન-સંપાદન થવું જોઈએ.

લોકસાહિત્યના સંશોધન - સંપાદનનું કામ સરળ નથી, કારણ કે લોકસાહિત્યનું સંશોધનકાર્ય માનવીય ક્ષેત્રમાંથી કરવાનું હોય છે. લોકસાહિત્યની કૃતિને જે વ્યક્તિ પાસેથી સંભળવાની હોય તેની સુવિધાનો ખ્યાલ રાખવો પડે છે. માહિતીદાતા સતત લાંબા સમય સુધી પોતાને યાદ રહેલી કૃતિ સંભળાવી શકતો નથી. તે સંભળાવતો સંભળાવતો ક્યારેક થાકી જાય કે કંટાળી જાય એવું પણ બને છે. લોકસાહિત્યના સંપાદન માટે વક્તા કે ગાયકની પ્રસન્નતાનો હમેશાં ખ્યાલ રાખવો પડે છે. જો તે ક્યારેક અસંતુષ્ટ બની જાય તો લોકસાહિત્યની સામગ્રી મેળવી શકાતી નથી. લોકકથા અને લોકગીત જે ઝડપે સંભળાવાય છે તે ઝડપે લખી શકાતું નથી, અને સંભળાવનાર ધીમેથી લખાવે તો વચ્ચે વચ્ચે ભૂલ થવાનો પૂરતો સંભવ છે. આવી અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓથી લોકસાહિત્યના સંશોધકે પસાર થવું પડે છે. શ્રી રામનરેશ ત્રિપાઠીએ લખ્યું છે: "સ્ત્રીઓ ગીતો બોલીને લખાવી શકતી નથી. બોલીને લખાવતી વખતે તેમને ગીત યાદ જ આવતું નથી. કોઈ કોઈ વખત તો એક એક ગીત મેળવવા માટે આખો દિવસ લાગી જતો, પછી સાંજ પડતાં સુધીમાં ગીતની એક બે પંક્તિ જ સંદિગ્ધ રહી જતી."^{૨૬} લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનમાં અનેકવિધ મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થવાનું રહે છે, પરંતુ સંશોધક-સંપાદક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિની સૂઝવાળો, સાચી લગનીવાળો, હોય તો તે આવી મુશ્કેલીઓને પાર કરી શકે છે.

લોકસાહિત્યના સંશોધનમાં કેટલીક સામાજિક મુશ્કેલીઓનો પણ સામનો કરવાનો હોય છે. સંશોધક-સંપાદક લોકસાહિત્ય ધરાવતા લોકસમાજ સાથે ભળી જાય એવા વૃત્તિ-વ્યવહાર ધરાવતો હોય તે જરૂરી છે. દા. ત. સંપાદક સ્વચ્છ અને સુધડ વસ્ત્રોમાં સજ્જ હોય અને ગ્રામીણ લોકોએ મેલા વસ્ત્રો પહેર્યા હોય તો આ સ્તરભેદને કારણે પરસ્પર મેળ એસતો નથી. મેધાણીલાઈ લોકસાહિત્યની સામગ્રી એકત્ર કરવા ગામે ગામ ધૂમતા ત્યારે પોતાનો અસલ ગામઠી પોશાક પરિધાન કરતા તે જાણીતું છે. લોકસાહિત્યનું સંશોધન-સંપાદન સુશિક્ષિતોની દૃષ્ટિએ ગાડપણ અને ગ્રામીણ લોકોની દૃષ્ટિએ મજાકની વસ્તુ મનાય છે, તેથી પણ આ કાર્યને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. ક્યારેક સંપાદક સંપાદન માટે ગામડામાં જાય છે ત્યારે ગ્રામીણ લોકો તેને શંકાની નજરે જુએ છે. તે પોલિસનો માણસ હશે, ક્રાંતિકારી હશે કે નુકસાન પહોંચાડનારો હશે - આવી શંકાકુશંકાને કારણે તેઓ તેને સામગ્રી આપતા ખંચકાટ અનુભવે છે. એટલે લોકસાહિત્યના સંપાદકે સૌ પ્રથમ તો જે પ્રજાની વચ્ચે કામ કરવાનું છે તેમને વિશ્વાસમાં લઈ તેમની સાથે તટ્ટપતા કેળવવાની રહે છે.

લોકકથા અને લોકગીતનું સંશોધન-સંપાદનકાર્ય અનેક પ્રકારનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન અને જટિલ પ્રક્રિયાઓની આવડતની અપેક્ષા રાખે છે. કોઈ પણ શોખીન સંપાદક એકલે હાથે બધી કામગીરી થોડી રીતે બજાવી શકતો નથી. લોકસાહિત્યના વૈજ્ઞાનિક સંપાદન માટે નીચે મુજબનું એક જૂથ (Group) હોવું, આજે અનિવાર્ય મનાય છે:

- (૧) લોકકથા-લોકગીતનો જાણકાર, (૨) નૃવંશવિજ્ઞાન જાણનાર (Anthropologist), (૩) ચિત્રકાર, (૪) ફોટોગ્રાફર (૫) ટેપ-રેકોર્ડિંગ કરનાર, (૬) પુરાતત્ત્વ જાણનાર. ગામડાના

લોકસાહિત્યના સર્વેક્ષણમાં પ્રશ્નાવલી બનાવીને સંશોધન કરી શકાય છે. પ્રશ્નાવલીના ઉત્તરોને આધારે તારણ કાઢી શકાય અને અંતિમ નિર્ણય બાધી શકાય. અમુક વિધિ વખતે ગવાર્તા પ્રચલિત ગીતોના પાઠ પણ મેળવી શકાય, પરંતુ ગામડાની પ્રજા થોડીધણી શિક્ષિત હોય તો જ આ પદ્ધતિ કામચાલુ બને; નહિતર તેમને પ્રશ્નો પૂછીને સંશોધકે જ ઉત્તરો નોંધવાના રહે. ડૉ. સત્યેન્દ્રે આગ્રા જિલ્લાના ઇટોરા ગામનું લોકસાહિત્ય-વિષયક સર્વેક્ષણ આવી પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા જ કર્યું હતું, જે લોકસાહિત્યના સંશોધનની દિશામાં નવી જ ક્ષિતિજ દર્શાવે છે.

લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનમાં આજે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનો આગ્રહ રખાય છે. લોકસાહિત્યની જે કૃતિ પ્રાપ્ત થાય તેની સાથે નીચેની વિગતો નોંધવાનું જરૂરી મનાય છે:

૧. માહિતીદાતા (Informant) નું નામ :-
૨. માહિતીદાતાનું પૂરું સરનામું :-
૩. માહિતીદાતાની ઉંમર, જ્ઞાતિ, પેટાજ્ઞાતિ :-
૪. સંપાદિત વસ્તુનો પ્રકાર :-
૫. સંપાદન કર્યાની તારીખ :-
૬. સંપાદન કર્યાનું સ્થળ :-
૭. વિશેષ સૂચના (જો હોય તો) :-

આ પ્રમાણે જો ચોકસાઈપૂર્વક લોકસાહિત્યનું સંપાદન કરવામાં આવે, તો તે સંપાદકને માટે વિશેષ ઉપયોગી બને; એટલું જ નહિ, તેના અનુગામી સંશોધક-સંપાદકને પણ એમાંથી ઉપયોગી દિશાસૂચન મળી રહે.

મેધાણીભાઈની સંશોધન - સંપાદન પદ્ધતિ

લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદનની મેધાણીભાઈએ અપનાવેલી પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક નથી એવો એક અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે. પરંતુ એમણે પોતાની આગવી પદ્ધતિએ ક્ષેત્રકાર્ય કર્યું છે તે ખાસ લક્ષમાં લેવું જોઈએ. મેધાણી-ભાઈએ આ વિષયની જે સામગ્રી એકત્ર કરી તેમાં તેમણે અન્ય મિત્રોનો કે જાણકારોનો સાથ લીધો છે, તે સિવાય આટલી વિપુલ સામગ્રી આપવાનું તેમને માટે અશક્ય બન્યું હોત એવું તેમણે કબૂલ્યું પણ છે. આ નિમિત્તે તેમને જે જે સ્થળે પ્રવાસ કરવાનો પ્રાપ્ત થયો તેની નોંધ તેમણે ‘સૌરાષ્ટ્રના ખંડેરોમાં’ અને ‘સૌરાષ્ટ્રને તીરે તીરે’ નામના પુસ્તકોમાં કરેલી છે. એમણે ‘સૌરાષ્ટ્રી બહારવટિયા’ના ત્રણ ભાગો લખ્યા છે. તેમાંની કાચી સામગ્રી, તેની ચકાસણી વગેરેની કામગીરી તેમણે સંશોધકની હેસિયતથી કરેલી છે. આ પ્રકારની કામગીરી કરવા માટે તેમણે અનેક ચારણ મિત્રોની સહાય લીધી હતી. તેમણે લખ્યું છે : “ગીર વગેરે પ્રદેશોના પ્રવાસો કરીને બહારવટિયાને છૂપાવાની જગ્યાઓ તપાસું છું, ને એ વિકટ સ્થળોમાં જઈને બહારવટાનું વાતાવરણ અનુભવવા ચત્ન કરું છું. એ પ્રવાસમાં ચારણ મિત્રો મારી સાથે દિવસરાત પોતાના ધોડા, ઊંટ ને હથિયારો લઈને કેવી રીતે ભ્રમવા આવે છે, કેવી ભયાનક નદીઓમાં અમે જીવને જોખમે ઊતરીને ભોમિયાની ભૂલથાપને લીધે કેવા એકને બદલે બીજા જગ્યા જોવામાં તન તોડીએ છીએ..... એ બધી વાતોનું વિવરણ હું અનુક્રમે આપવા માગું છું.”^{૨૭} અહીં એ પણ સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે ‘સૌરાષ્ટ્રી બહારવટિયા’ એ લોકસાહિત્યનું પુસ્તક નથી. લોકસાહિત્યમાંની પ્રાપ્ત કાચી સામગ્રીમાંથી લેખકે લખેલું કથાત્મક પુસ્તક છે. મેધાણીભાઈની સાથે પ્રવાસમાં જોડાયેલા ચારણ

મિત્રો દુહા લલકારીને વાતાવરણ ખડું કરતા અને એ રીતે સામગ્રી પણ પૂરી પાડતા. મેઘાણીભાઈ લખે છે: " ગીરમાતાની માલણ, ઝૂલાપરી, રૂપેણ, ધાંતરવડી વગેરે સુંદર નામની નાની-શી નદીઓ મારા પગમાં રમતી મસ્તી સામી મળી. સાથેના ચારણ સંગાથીઓ પણ પ્રસંગે પ્રસંગે દુહાઓ વરસાવી પોતાની ગુપ્ત રક્ષણતાનું દર્શન મને કરાવતા ચાલ્યા."^{૨૮}

મેઘાણીભાઈને લોકસાહિત્યના સંશોધનની કામગીરીમાં કેટલાક મુસલમાન ભાઈઓનો પણ કીમતી સાથ અને સહકાર મળ્યો છે. સાચી વાત તો એ છે કે મેઘાણીભાઈ માણસભૂષ્યા આદમી હતા. આ વિશિષ્ટતાને લઈને જ તેઓ ગમે તે કોમના અને કક્ષાના માણસ સાથે હળીભળી જતા. વેજલ-કોઠો જોવા જતા થયેલા અનુભવો એમણે વિગતે નોંધ્યા છે. ક્યારેક તેઓ ખોટી જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યા હોય એવું પણ બન્યું છે. સત્યની બને તેટલી નજીક જવાનો તેમનો ઉપક્રમ હતો તે આવી વિકટ રજાપાટ પરથી પ્રતીત થાય છે. તેમણે નોંધ્યું છે: " અને એવા ધેલા સ્નેહનો પરિચય ભાઈ સુલેમાને (મુસલમાન માલધારી) કરાવ્યો. એના મોંમાં, બસ, એક જ વેણ હતું: ' અરે, વાત છે કંઈ ! સાચો વેજલ - કોઠો જોયા વગર તે જવાય ! આજ તમે મારા મહેમાન: હું ભેળો આવીને બતાવું : મરી જાઉં તોય ચાલ્યા જવા ન દઉં !'"^{૨૯} આ શબ્દોમાં મુસલમાન માલધારીનો નિર્વ્યાજ પ્રેમ જોઈ શકાય છે. એ નિમિત્તે મેઘાણીભાઈએ રાવલ નદીનું દર્શન, વેજલ-કોઠાનું દર્શન, કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ વેઠી કર્યું હતું તે દર્શાવ્યું છે.

મેઘાણીભાઈએ બહારવટિયાની કથાના સંદર્ભમાં કેટલાક જીવંત સાહેદોની પણ મુલાકાત લીધી છે. મૂળુ માણેક નામના બહારવટિયા સાથે રહેલ એક હજામને તેઓ મળ્યા છે અને તેની પાસેથી તેમણે

બહારવટિયાના દેખાવનું વર્ણન પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેમણે લખ્યું છે: " માલણને સામે કાંઠે ગાયકવાડ સરકારનું કંટાળા ગામ છે. એ ગામના એકસો વર્ષની ઉંમરના એક હજામ હજી જીવે છે. એ બહારની પડી-બળભળી ગયેલી દહેશકિતઓમાં ૮૦ વર્ષનો સ્મરણસ્વર સંભળાયો કે 'મૂળું માણેક નામનો પ્રખ્યાત વાઘેર બહારવટિયો પોતાની ટુકડી સાથે સાત દિવસ સુધી આ માગડાના ડુંગર પર પડાવ નાખી રહ્યો હતો. મારી ઉંમર તે દિવસે ૧૦-૧૨ વર્ષની હશે. હું બહારવટિયાને માટે રોજ બે વાર રોટલા ઉપાડીને ડુંગર પર પહોંચાડવા જતો.'"^{૩૦} આ સાહેદે બહારવટિયાને લગતી ઝીણી ઝીણી વિગતો વર્ણવી બતાવી હતી.

એ જ પ્રમાણે કાદુ બહારવટિયાને લગતી વિગતો મેળવવા માટે પણ મેઘાણીભાઈએ તાલાળા ગામે સાઠેક વર્ષના જમાદાર ગુલમહમદની મુલાકાત લીધી હતી. મેઘાણીભાઈ ક્યારેક બેથી ત્રણ દિવસ સળંગ બેઠકો કરીને નોંધપોથીમાં ટાચણ કરી લેતા. પછી જે જે વાતો પ્રાપ્ત કરી હોય તેને, સંબંધિત જ્વંત સાહેદની નજર તળે કસાવતા. કાદુ બહારવટિયાની વાતો એમણે આ જ પદ્ધતિએ ગુલમહમદ પાસે રજૂ કરીને ચકાસી લીધી હતી.

મેઘાણીભાઈ લોકસાહિત્યનો સાચો પાઠ પકડવાની વાત કરે છે ત્યાં થોડીક ગેરસમજ ઉભી કરે છે. હકીકતમાં લોકસાહિત્યમાં બધા જ પાઠો સાચા હોય છે, તેથી એમાં પાઠનિર્ણયનો પ્રશ્ન ઉભો થતો નથી. લોકસાહિત્યના સંશોધક મેઘાણીભાઈનો લોકસાહિત્યના પાઠ વિશેનો ખ્યાલ ખોટો છે તે નીચેનું અવતરણ તપાસતા સ્પષ્ટ થશે:

" લોક-વાણીના સાહિત્યને સંધરવા નીકળનાર શોધક આવા ભય

વ એ હમેશા ઉભેલો છે: એક જ બ્રહેમી ઝીલેલા બોલને એણે જગત પાસે ન ધરી દેવો ધટે. લોકસાહિત્ય એટલે ન્યાત્યાથી પડયો શબ્દ એ ને એ સ્વરૂપે રજૂ કરવાનું સાહિત્ય નહિ. એક જ વાત, એક જ કથા, એક જ ઘટના : એના શક્ય તેટલા પાઠો એકઠા કર્યા પછી જ એમાંથી સાચો પાઠ પકડવો રહે છે. "૩૧ લોકસાહિત્યના સંપાદકની કામગીરી વિશિષ્ટ પ્રકારની હોય છે. તેને કૃતિમાં કે શબ્દોમાં માડણ-ઈડણ કરવાનો કોઈ હક નથી એ વાત મેધાણીભાઈના ખ્યાલ બહાર રહી ગઈ લાગે છે. લોકસાહિત્યનો સંપાદક શબ્દના સ્વરૂપને બદલીને કૃતિ રજૂ કરે, તો તે લોકસાહિત્ય બનતી અટકી જાય છે એમ કહેવું જોઈએ.

લોકસાહિત્યના સંશોધકે Participant ની જેમ માહિતીદાતા સાથે તદ્દૃપતા સાધવી અનિવાર્ય બને છે. મેધાણીભાઈ વિપુલ પ્રમાણમાં આ વિષયની સામગ્રી મેળવી શક્યા છે. તેમાં આ જાતની તદ્દૃપતા સાધવાનો તેમનો ગુણ મહત્ત્વનો છે. તેમણે લખ્યું છે: " ટપાલના કાગળો ન્યા નથી પહોંચતા, પાણી ન્યા કોઈ ખારવાની કાટ મારી ગયેલ ગાગરમાંનું કચરે ભરેલું, પહેરણની ચાળ વડે ગાળીને પીવું પડે છે, સૂવાને સારું ન્યા એના મહિનાઓના વણનાહયા શરીર સાથે ઘસાઈને બિછાનું કરવું પડે છે, એના દાકૃગાજાની સોડમો ન્યા શ્વાસેશ્વાસે પેટમાં ઉતારવી પડે છે, એના રોટલાથી જ ન્યા જઠર ભરવું પડે છે, ત્યા ત્યા, તેવી હાલતમાં અકેક અઠવાડિયું દટાઈ રહેવું પડે, એના કંઠનું સાહિત્ય કઠાવવા માટે એની જોડે કાલાધેલા બનવું પડે, એના આંસુઓમાં આંસુ અને એના હાસ્યમાં હાસ્ય મેળવવા પડે તે પછી જ સાચો 'પ્રાણ' જડવા માંડે છે. "૩૨ મેધાણીભાઈએ કેટલી મુસીબતો વેઠીને લોકસાહિત્ય સંશોધિયું હતું તે આ ઉપરથી જાણી શકાશે. લોકસાહિત્યના સંશોધકે

કેવા પ્રકારની સજ્જતા રાખવાની રહે છે તેનું દિશાસૂચન પણ એમાં થયેલું છે. મેધાણીભાઈની સંપાદન પદ્ધતિ Participant Observor ની હતી, એટલે કે તેઓ કૃતિની રજૂઆત વખતે એક પક્ષકાર તરીકે એમાં ભાગ પણ લેતા અને સાથે સાથે નિરીક્ષણ પણ કરતા તે એમની કામગીરી તપાસતા સ્પષ્ટ થાય છે.

લોકસાહિત્ય પ્રત્યેની સૂગ

એક જમાનો એવો હતો કે વિજ્ઞાનનો એક વર્ગ લોકસાહિત્યને સાહિત્ય ગણવાના મતમાં નહોતો. મુખ્યમાં "ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા"માં નરસિંહરાવ દીવેટિયાએ કહ્યું હતું કે "કચ્છી, કોંકણી જેવી અમુક જાતિઓને ભાષા છે, પણ સાહિત્ય નથી. તેમની પાસેનું જૂજ કંઠસ્થ સાહિત્ય છે, પણ તેને સાચા અર્થમાં સાહિત્ય ગણાવાનો અધિકાર નથી; કેમ કે સાહિત્યનું અસ્તિત્વ તો સંસ્કારિતાના અસ્તિત્વની અપેક્ષા રાખે છે." ^{૩૩} હકીકત એ છે કે આવા કંઠસ્થ ગીત કે વાણીપ્રકારને 'સાહિત્ય' એવું નામ દેતા વિદ્યાપીઠના તત્કાલીન ધુરંધરો સુગાતા હતા. નરસિંહરાવે સંસ્કારિતાને કયા અર્થમાં પટાવી છે તેનો પણ સાથે સાથે નિદેશ કર્યો હોત તો ઠીક થાત.

સ્વ. મુનશીનું પણ એવું મત વ્ય છે કે "લોકસાહિત્ય જેવું કંઈ હોય જ નહિ." ^{૩૪} લોકજીમે જીવતા કંઠસ્થ લોકસાહિત્યનું અસ્તિત્વ લોકજીવનમાં વણાયેલું જ હોય છે, તેની સ્વ. મુનશીને જાણ નહિ હોય, નહિતર તેઓ આવું વિધાન કરવા પ્રેરાયા ન હોત. તેઓ શિક્ષણ અને સંસ્કારના સંદર્ભમાં સાહિત્યને તપાસે છે, તેથી પણ તેમને લોકસાહિત્ય માટે આવી સૂગ જન્મી હોય ! ભાષા કે શ્રોત્રીને ધ્યાનમાં રાખીને

લોકસાહિત્યનું મૂલ્યાંકન કરવાની કામગીરી થાય તો તેને અન્યાય થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. ખરેખર તો લોકસાહિત્યમાં લોકજીવનનો સાચો ધબકાર સંભળાય છે કે નહિ તેની જ તપાસ થવી જોઈએ. પૂર્વગ્રહ રાખી કોઈ પણ વસ્તુનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરી શકાય નહિ. મેઘાણીભાઈએ પૂર્વગ્રહમુક્ત રહી, લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અગ્રયાયી સંશોધન-કાર્ય (Pioneering Research Work) કરી, આ સૂગને દૂર કરી, એ કાર્ય નોંધપાત્ર ગણાય.

લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનની કામગીરી જૂથ કે સંસ્થા દ્વારા થતી સહકારી પ્રવૃત્તિ છે એવો એક અભિપ્રાય આજકાલ દૈઢ થતો જાય છે. એટલે મેઘાણીભાઈ જેવો એકલદોકલ સંશોધક પૂરતી સૂઝ, સમજ કે સામગ્રી વિના ગોથા ખાઈ જાય એ પણ શક્ય છે. લોકસાહિત્યની કૃતિમાં પાઠાંતર નોંધવાની રીતને મેઘાણીભાઈ અનુસરે છે, એટલે તેમનું સંપાદન તદ્દન અવૈજ્ઞાનિક પણ બનતું નથી. પરંતુ તેઓ ન્યારે પાઠનિર્ણયની જકામાં પડે છે ત્યારે એ સંપાદન અવૈજ્ઞાનિક બને છે, કારણ કે પાઠનિર્ણયની કામગીરી લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હોતી જ નથી. એમાં તો મળે તેટલા બધા જ પાઠ ભેગા કરવાના રહે, અને બધાને સાચા પાઠ પણ માનવાના રહે. મેઘાણીભાઈએ “કાદુ બહારવટિયો” બેલેડના અને “રંગની રમત” “મોતીના વાવેતર” તથા “જળદેવતાને બલિદાન” વગેરે લોકગીતોના અનેક પાઠાંતરો આપ્યા છે. પરંતુ સર્વત્ર તેમ થઈ શક્યું નથી. મેઘાણીભાઈને ઉત્સાહમાં નવું નવું સાહિત્ય ભેગું કરવાના, સત્વરે પ્રગટ કરવાના કોડ હતા. હકીકતમાં કદાચ શાસ્ત્રીયતા એમના લક્ષમાં જ નહોતી. તેથી ઉતાવળમાં એમને જે અને જેવું મળ્યું તે તેમણે ભેગું કર્યું છે.

લોકસાહિત્યના સંશોધન અને સંપાદનને મેધાણીભાઈએ પોતાનું જીવનકાર્ય માન્યું હતું. તેમને એક વાતનો અર્સતોષ હતો કે એક હાથ બધે પહોંચી શકતો નથી, બીજા હાથ નીકળતા નથી. યુનિવર્સિટીમાં કીડિયારી જીમરાય છે. શા ખપના ? એક સંસ્થા કરે એટલું કાર્ય મેધાણીભાઈએ એકલે હાથે કર્યું; ને કેટલું બધું બાકી રહી ગયું, એનો અજંપો સતત સેવ્યા કર્યો. તેમણે ધૂળધોયાની આ કામગીરી જીજ્ઞાસા ઉત્સાહથી કરી અને તેનો વાચકોને-શ્રોતાઓને ચેપ લાગે એવી રસિક રીતે લોકસાહિત્યને જાહેરમાં રજૂ કર્યું. ખણે ઝોળી ભરવીને, તેમાં કાગળ અને કલમ લઈને તેઓ ગામડે ગામડે લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદન માટે ધૂમ્યા હતા. તેમની કામગીરીમાં શાસ્ત્રીયતા ભલે ન હોય, યા અલ્પ હોય; પણ સચ્ચાઈ, નિષ્ઠા અને વફાદારી તો પૂરતી હતી. મેધાણીભાઈની સંશોધક-સંપાદક તરીકેની કામગીરીની મુલવણીમાં આ વિગતને પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. તેમણે પોતાના જીવનકાળ દરમ્યાન લોકગીતની દસ અને લોકકથાની સોળ મળીને છઠ્ઠીસ જેટલી કૃતિઓનું સંશોધન-સંપાદન કર્યું હતું, એ માતબર પ્રદાન ગુણવત્તા અને ઇચ્છાની દૈષ્ટિએ મૂલ્યવાન છે.

પા દ ટી પ

૧. "કથનાવલી": મગનલાલ વખતચંદ : ત્રીજી આવૃત્તિ ઈ.સ. ૧૮૬૮,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ પૃ. ૮૬
૨. "રાસમાળા" ભાગ-૧: ફાર્બસ સાહેબ :
ત્રીજી આવૃત્તિ : ૧૯૨૨ પૃ. ૮
૩. " " " " " " પૃ. ૭
૪. " " " " " " પૃ. ૧૫૧
૫. " " " " " " પૃ. ૧૭૪
૬. " " " " " " પૃ. ૨૧૦
૭. " " " " " " પૃ. ૨૧૬
૮. "રાસમાળા" ભાગ-૨ : ફાર્બસ સાહેબ : ત્રીજી આવૃત્તિ:
૧૯૨૭.... પૃ. ૩૨૪
૯. " " " " " " પૃ. ૩૪૧
૧૦. " " " " " " પૃ. ૫૫૯
૧૧. "વનરાજ ચાવડો" : મહીપતરામ નીલકંઠ, ખંડ-૩,
પ્રકરણ - ૩.... પૃ. ૬૮
૧૨. "નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાર્તા ગીત": નર્મદાશંકર
લાલશંકર દવે (પ્રવેશક) આવૃત્તિ-૧, ઈ.સ. ૧૮૭૦.... પૃ. ૪
૧૩. "ગુજરાત સમાચાર" (દૈનિક) તંત્રી : શાંતિલાલ શાહ,
તા. ૧૧-૧-૭૬ નો અંક.... પૃ. ૪
૧૪. "મેઘાણી ગ્રંથ-૧" સંપા. ઉમાશંકર જોશી, આવૃત્તિ
પહેલી ઈ.સ. ૧૯૫૨ પૃ. ૧
૧૫. "ઝવેરચંદ મેઘાણી" સંપા. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, આવૃત્તિ
પહેલી, જાન્યુઆરી, ૧૯૬૮.... પૃ. ૮૭

૧૬. "મેધાણી ગ્રંથ-૧": સંપા. ઉમાશંકર જોશી, આવૃત્તિ
પહેલી, ઇ.સ. ૧૯૫૨. પૃ. ૧૦
૧૭. "ઝવેરચંદ મેધાણી": સંપા. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, આવૃત્તિ
પહેલી, જાન્યુઆરી, ૧૯૬૮... પૃ. ૮૭
૧૮. એજન પૃ. ૮૮
૧૯. "મેધાણી ગ્રંથ-૧: સંપા. ઉમાશંકર જોશી, આવૃત્તિ
પહેલી, ઇ.સ. ૧૯૫૨. પૃ. ૧૦
૨૦. એજન પૃ. ૧૦
૨૧. "ઝવેરચંદ મેધાણી": સંપા. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, આવૃત્તિ
પહેલી, જાન્યુઆરી, ૧૯૬૮... પૃ. ૮૮
૨૨. એજન પૃ. ૮૯
૨૩. "મેધાણી ગ્રંથ-૧": સંપા. ઉમાશંકર જોશી, આવૃત્તિ
પહેલી, ઇ.સ. ૧૯૫૨.... પૃ. ૧૭
૨૪. "મેધાણી ગ્રંથ-૨": " " " " પૃ. ૨૮૯
૨૫. એજન પૃ. ૨૯૭
૨૬. 'લોકશાલિત્ય વિદ્યાન': ડૉ. સત્યેન્દ્ર : દ્વિતીય સંશોધિત
સંસ્કરણ : ૧૯૭૧. પૃ. ૯૮
૨૭. "સૌ રાષ્ટ્રનાં ઝડેરો મા": ઝવેરચંદ મેધાણી: આવૃત્તિ-૧,
ઇ.સ. ૧૯૨૮... પૃ. ૧
૨૮. " " " " પૃ. ૧૫
૨૯. " " " " પૃ. ૩૩
૩૦. " " " " પૃ. ૪૧
૩૧. " " " " પૃ. ૫૮
૩૨. " " " " પૃ. ૬૧
૩૩. "ઠક્કર વ. મા. વ્યાખ્યાનમાળા": ન. ભો. દીવેટિયા:
ઇ.સ. ૧૯૨૬-૩૦ પૃ. ૧
૩૪. "ભેદની ભીલ્યુને આજ મારે ભાગવી": મનુભાઈ
પંચોલી: 'દર્શક' આવૃત્તિ-૨, ઇ.સ. ૧૯૭૩.... પૃ. ૩૦